

ПОКУШАЈ СТВАРАЊА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ И ОСНИВАЊЕ СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ 1903. ГОДИНЕ

Раднички покрет у Србији развијао се као део међународног радничког покрета и социјалистичког покрета. Сам процес његовог формирања и сазревања у модерни социјалистички покрет био је веома сложен и дуготрајан. Без обзира на то што је отпор радничке класе против експлоатације почео са настанком капитализма, требало је да прође доста времена да радничка класа постане свесна, да сагледа своје стварне циљеве и историјску мисију која јој је додељена.

Српска социјалдемократска странка основана је 20. јула — 2 августа 1903. на оснивачком конгресу у Београду. Међутим, настојања да се оснује Социјалистичка партија у Србији су старијег датума.

Први покушај учињен је у време Светозара Марковића 70-их година XIX века, у условима неразвијених капиталистичких и друштвено-политичких односа. Почев од тога времена у Србији се развијао и јачао раднички покрет, који је имао специфично обележје због неразвијене индустрије и њега ће скоро све до почетка XX века носити углавном занатски радници.

Седамдесетих година XIX века у Србији се капитализам почео развијати брже него у претходном периоду; брже се вршило имовинско и класно диференцирање у градовима (међу трговцима и занатлијама), а још више међу сељацима.* То брже продирање и јачање капиталистичких елемената у још привредно веома неразвијеној, заосталој Србији рађало је друштвене потресе, у првом реду осиромашавање, пропадање сељака и незадовољство, „бунтовност”, тих

* Историја Србије у 70-им годинама XIX века и у првој деценији XX века још је релативно мало обрађена, ако се има у виду грађа којом се располаже. Радова који се баве еволуцијом радничког покрета и социјалистичке мисли „на терену“ има још врло мало. Многи периоди нису детаљно обрађени, а оно што је обрађено до 1941. године, данас је добрим делом застарело. Недостају претходне студије за велики број привредних и друштвених, политичких и културних питања. Нема историјских прегледа, изузев *Историје политичке мисли у Србији XIX века* проф. дра Васе Чубриловића.

Морам нагласити да је било посебно тешко обрадити покушаје оснивања социјалистичке партије у Србији због недостатка изворне грађе. И поред најбоље жеље, нисам био у могућности да све опширније објасним већ сам неке покушаје само регистровао.

Због свих наведених разлога, далеко сам од тога да мислим да сам овим радом дао неку завршну реч о покушајима оснивања социјалистичке партије у Србији и о оснивању Социјалдемократске странке 1903. године. Утолико пре што је ово, колико је мени познато, први рад на ову тему у нас.

експрописаних сељака и пауперизованих широких народних маса. На тај начин се стварало повољно и плодно тло за идеје социјализма. С друге стране, демократске традиције српског народа, изражене у његовим дуготрајним борбама — најпре устаничким за национално ослобођење, а потом у вишеврсним борбама за унутрашње слободе и демократски поредак — припремиле су такође повољне услове у којима су напредне идеологије и напредни покрети Европе налазили већег или мањег одјека.¹

За друштвено-политички развитак Србије 70-их година у време рад првих српских социјалиста, карактеристично је, пре свега, постојање полицијског терора, насилно гушење напредне мисли и напредног социјалистичког покрета, али истовремено и извесно мало попуштање, лабављење стега којима је пре тога Михајлов (крути централистичко-апсолутистички) режим био спутао народне масе. Тај нови курс владајуће класе у Србији у смислу опрезног либералног реформизма био је условљен, у основи, бржим друштвено-економским развитком Србије после седамдесетих година XIX века, а исто тако и извесним непосредним политичким циљевима — циљевима одржања и учвршћења положаја династије и владајућих кругова.

Средином XIX века у Србији, поред ситносељачког поседа, постојала је и ситносопственичка производња која је запошљавала мали број радника; тада су постојала само два индустријска предузећа: Барутана у Страгарима и Тополивница у Крагујевцу. Њихов се број готово сваке године повећавао, тако да је крајем XIX и почетком XX века нарастао на преко педесет.²

Прва новчана установа у Србији, Управа фондова, основана је 1862. године. Прва српска банка утемељена је 1869, године 1871. образован је Београдски кредитни фонд, а 1871. године Смедеревска и Шабачка кредитна банка и Ваљевска штедионица. „После тога, оснивање банака заостаје, све до 1880. године. Те године основана је једна штедионица (у Шапцу), затим 1882. оснивају се још два новчана завода и 1883. један. Почев од 1884. основана су четири таква завода, 1885. седам, 1886. један, 1887. године девет и 1888. године једанаест.”³ Године 1894. пословале су 62 банке, да би 1912. пословало 177. Робно-новчани систем је преко банака убрзао развитак капитализма у Србији.⁴

Процес капиталистичког развитка у Србији текао је веома споро, што је условило да највећи део (86,8%) српског становништва до краја XIX века живи на селу и бави се домаћом радиношћу и ситном пољопривредном производњом. Стога се друштвено-економски развитак Србије у XIX веку и на почетку XX века карактерише неразвијеношћу, нарочито у односу према западноевропским земљама.

У другој половини XIX века у градској привреди Србије преовлађују занатске радионице, и то без правих радника или са мало радника. Занатски радници и сиромашне занатлије, без радника или са неколико радника, чинили су, дакле, већину градског произвођач-

¹ Д. Јанковић, *Прве радничке организације у Србији (у Крагујевцу 1876)*, *Историјски часопис* књ. 3, 1951—1952, Београд 1952, 157.

² *Статистички годишњак Краљевине Србије* IV, 1898—1899, 333; V, 1900, 285, VI. 1901, 325.

³ Д. Јанковић, *Политичке странке у Србији*, Београд 1953, 137.

⁴ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство нар. привреде (у даљем тексту: МНП), II бр. 3049, 1895; Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955, 239, 243; Р. Вићанић, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860*, Zagreb 1951, 351—353.

ког становништва. Они су били главна снага социјалистичког покрета у његовим почецима последње деценије XIX века, дајући одређени карактер класној борби тога времена.

Први носиоци социјалистичких идеја и социјалисти у Србији седамдесетих година прошлог века били су интелектуалци, јер сељачка популација Србија оног времена није имала радничке класе. Они се јављају у редовима оне омладине која се школовала на страни (у европским земљама, у Русији и Швајцарској). Њени представници су Живојин Жујовић и Светозар Марковић. Живојин Жујовић је први пропагатор социјализма у Србији и носиоца социјалистичких идеја и концепција. Он је први у Србији изразио мисао да: „награду за рад не може да одреди нико и ништа до сам рад”.⁵ Живојину Жујовићу припада велика заслуга што је први у нас покренуо дискусију о социјално-економским проблемима у светлости нових научних сазнања и прогресивних идеолошких гледања. Он је у својим радовима писао о социолошким, економским, филозофским и историјским проблемима. Његова стваралачка делатност у нас трајала је свега три године: од 1867. до 1870, када је умро у тридесетој години свога живота. За то време објавио је низ запажених новинских чланака и расправа. Живојин Жујовић је писао и у руским листовима.

Најистакнутији српски социјалистички идеолог и борац седамдесетих година XIX века био је Светозар Марковић. „После школовања у Русији, где се развио под утицајем Чернишевског, Доброљубова и Писарева, одлази у Швајцарску, у којој је упознао савремена социјалистичка схватања из Западне Европе, међу којима и Марково учење.”⁶ Међутим, унутрашње борбе које се у то време воде у Првој интернационали налазиле су одјека и међу српским социјалистима на почетку седамдесетих година XIX века. Део српских социјалиста у Цириху опредељује се за Бакуњина, који међу њима лично делује 1872. године, израђује бакуњинистички програм Српске социјалистичке партије, док други део, под вођством Светозара Марковића, односи се више критички према Бакуњину, одбацује га и приближава се Марковом учењу. „У својим писмима објављеним у листу *Раденик*, који је покренуо у време Париске комуне (угледни број 17. априла 1871), Марковић је бранио ствар Комуне, схвативши суштину и историјски значај те прве пролетерске револуције. Борбом за народну демократску државу, засновану на самоуправниости свих органа власти, од најнижих до највиших, затим критиком велико-српске националне политике и залагањем за национално ослобођење револуционарним путем и стварање федерације слободних и равноправних балканских народа, а исто тако критикама многим установа, појава и односа у друштвено-политичком и културном животу Србије — Марковић је извршио јак утицај на све напредне друштвене слојеве тога доба.”⁷

Светозар Марковић је дао оштру, још и данас веома цењену критику бирократског режима тадашње Србије. Он наглашава да је, поред савеза радника и сељака, обавеза и дужност радничке класе да помаже, пре свега, ослободилачку борбу сваког другог народа. Поред теоријске и мисаоне делатности, он се бавио и практичном делатношћу. Покушао је да организује оне друштвене слојеве српског народа који су трпели у беду под ударцима капитализма. Према Јовану Скерлићу, „Марковић је у првом реду био човек од акције и није се могао задовољити теоријским изучавањима и публикацијама

⁵ Ж. Жујовић, *О надници, Целокупна дела*, Београд 1893, 39.

⁶ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 18.

⁷ Исто, 18—19.

чланака на страни. Он је желео рад у земљи, и отпочиње га врло рано. Он све дубље верује у потребу онога на што се још у Русији одлучио: на непосредну политичку акцију у Србији, на објаву рата старим идејама и старим странкама, а на стварање једне одлучно демократске, антимонархијске и социјалистичке странке. Борављење у Швајцарској само је појачало оне његове првобитне намере и он излази са програмом, који је формулисао у једном писму од 26. јуна 1869. године: „да ударимо на све што је старо у Србији“.⁸

На пропутовању кроз Цирих (маја 1869.) инжењер Бура Љочић сусрео се са Светозарем Марковићем и том приликом је одржан тајни састанак коме су присуствовали још Петар Велимировић и Никола Пашић, на коме је решено да сваки од њих, за време летњег распуста, припреми „пројекат за организовање нове странке“ а на јесен да се опет састану, и „реше устројство Дружине и програм за рад“. На тај начин, како наводи Скерлић, и Љочић, који се враћа у Србију, могао би одмах почети да ради на организацији „или бар да врбује људе који су за њу способни“.⁹ Изгледа каже даље Скерлић да су том приликом основали мали фонд за организацију и агитацију, у који је сваки улагао по 20 франака месечно.¹⁰

По повратку у Србију крајем јула 1870, он је, како каже Скерлић, „одмах ушао у велики и мучан посао: оснивање социјалистичке странке у Србији“.¹¹

У периоду од 1870—1871. Светозар Марковић ради на оснивању две врсте организација: прва је у виду произвођачких и потрошачких задруга чији су чланови били сиромашни мајстори — занатлије, док су другу представљале хумане организације које су имале задатак да сакупљају новчана средства у заједничку касу, из које ће се пружати материјална самопомоћ радницима и њиховим породицама у случају болести и смрти. Овакву врсту организација први су основали још 1875. године типографски радници (извесно је да су они те покушаје чинили још 1861. и 1863, али надлежне власти су одбијале да им потврде њихова правила)¹², под називом Дружина типографских радника за узајамно помагање у случају болести и смрти. До појаве првих синдикалних организација настаје низ сличних удружења за болесничку и посмртну потпору.¹³ Облик организовања произвођачких и потрошачких задруга није могао да се одржи и брзо је пропао.

Драгиша Лапчевић, у своме делу *Положај радничке класе*, истиче да су организатори тих струковних дружина „извесно имали намеру да заснују професионалне организације којима је у први мах, поглавито услед таквих објективних услова, дат карактер установа за узајамну помоћ“, верујући да ће се „временом из тих установа развити борбене организације радничке класе каквих је тада било на западу и какве је, у ствари, интерна-

⁸ Ј. Скерлић, *Светозар Марковић*, Београд 1922, 36.

⁹ Исто.

¹⁰ Писмо Светозара Марковића Љубомиру Белимарковићу, од 11 маја 1896.

¹¹ Ј. Скерлић, *Св. Марковић* 57.

¹² Види опширније М. Вукомановић, *Радничка класа у Србији у другој половини XIX века*, Београд 1972, 53.

¹³ Ј. Дубовац, *Организације типографских радника* (рукопис) — Од 1870—1880 зна се за оснивање око 13 разноврсних удружења; од 1880—1890. било је близу 20 „Дружина“, „Фондова“ и „Задруга“ и од 1890—1900. око 100 разних „Дружина“, „Фондова“, „Задруга“, „удружења“ и „Друштава“ (према *Хронологији радничког покрета Србије 1870—1919*).

ционала препоручивала".¹⁴ Међутим, многе од ових организација су пропале, али и оне које су успеле да се одрже, задржале су до краја првобитни карактер установа за узајамно помагање радника у случају болести и смрти.

Прве радничке организације у Србији

Прве радничке организације у Србији основане су у условима недовољно развијених капиталистичких односа, када је постојао незнатан број радника. Зато су се око њих окупљале ситне занатлије, којима је претила пролетаризација.

Организовање радника нераздвојно је везано за рад и деловање социјалистичког покрета. То је био неминован историјски процес у свим неразвијеним земљама па и у Србији. Социјалисти су не само пропагирани социјалистичке идеје већ су од самог почетка прешли на организовање радника-занатлија. Често су врсте организација зависиле и од схватања социјалиста. Тако је тек после марксистичке оријентације у радничком покрету дошло до оснивања модерних радничких организација у Србији.

Мада прве радничке организације у Србији све до краја XIX века нису имале класно борбени карактер, оне су својим деловањем допринеле да се одомаћи идеја и потреба организовања радника. Основни циљ првих радничких организација био је да се организовањем обезбеди међусобно помагање радника.

Интересантно је напоменути да је до оснивања првих кооперативних дружина дошло још пре повратка Светозара Марковића у Србију (јула 1870).

У нашој историографији сматра се да је на територији Србије прва радничка организација (кооперативна дружина) основана марта 1870. године у Београду, под именом Прва столарско-браварска дружина. Међутим, радећи на овој теми, пронашли смо у Архиву СР Србије документацију која нам даје за право да тврдимо да је слична дружина основана годину дана раније у Крагујевцу.¹⁵ То су биле занатлијско-произвођачке дружине у којима су чланови, према Светозару Марковићу, „удружили свој капитал и рад да заједнички производе”.¹⁶ Први српски социјалисти, преносећи социјалистичке идеје у једну неразвијену средину, где није било радничке класе у правом смислу речи, покушали су да свој покрет вежу за ситне занатлије, организујући их у друштва која су њима највише одговарала.

У Београду је поред већ поменуте „Столарско-браварске дружине” 1870. године основана још и „Прва обућарска дружина” (у новембру) са петнаест чланова. Следеће године основане су још: „Прва кројачка дружина”, „Прва опанчарска дружина” и „Прва поткивачка дружина”. Све ове произвођачко-занатлијске дружине радиле су на истом принципу и по истим правилима. Но, и поред најбоље жеље за удруженим радом, историјски услови и средина у којима су деловале, условила је њихово брзо пропадање или претварање у капи-

¹⁴ Д. Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1922, 133—134.

¹⁵ АС, МНП, Т. ф. IX, 69/10902. Правила „Дружине кројачких радника”, за међусобно помагање у болести и смрти у Крагујевцу, потврђена су 27 маја 1975. године. — Да би поткрепили наше тврђење наводимо члан 32 ових правила, који гласи: „кад се ова правила потврде, престају важити правила Дружине кројачких радника крагујевачких, којих је власт 30 јануара 1869. године бр. 10982 потврдила”.

¹⁶ С. Марковић, *Целокупна дела* св. III, Београд 1890, 9.

талистичка предузећа. Ево шта је о томе писао Светозар Марковић у *Раденику*:

„Али ове занатлијске дружине пропадају једна за другом. Опанчарска дружина растурила се; кројачка и обућарска пропале. За њих не беше земљишта код нас, јер не беше код њихових чланова главних услова за заједничку производњу, образовање и поштење. Чланови нису умели да схвате своју узајамну корист, нити су умели да одрже ред, слогу и узајамно поверење, што је преко нужно за заједничку радњу. Они су се држали оног моралног принципа који код нас влада у свим друштвеним односима: ради што можеш мање, а гледај да зграбиш што можеш више. Образовање и поштење не може се створити некаквим приватним уплитањем, кад се сва друштвена система томе противи.“¹⁷

Као што видимо, Светозар Марковић је пропаст ових дружина објашњавао углавном етичко-моралним елементима. Нема сумње да су и ти елементи били једна од узрока брзог пропадања дружина, али су корени много дубљи. По нашем мишљењу, недостатак материјалних средстава и боље организације рада били су најважнији узроци пропадања ових организација, ако овоме још додамо и извесне субјективне слабости, онда је ситуација јасна. Уз то треба имати у виду да су ове дружине основане у средини са још недовољно развијеним економским животом. Но, поред свега, морамо истаћи да су прве кооперативне дружине у Србији биле од користи, јер се преко њих одомаћила идеја удруживања, која је послужила за оснивање нових организација, а истина, на сасвим другој основи.

Кооперативни покрет поново је обновљен у Србији почетком 80-их година XIX века. Новоосноване кооперативе носиле су задруге уместо дружине. Чланови задруге, поред мајстора, могли су бити и изучени радници.¹⁸ Кооперативна друштва која су тада (а и касније) основана, доживеће исту судбину као и она седамдесетих година.

Идеје и концепције Светозара Марковића прихватиће млади Димитрије — Мита Ценић, који ће се први пут појавити у јавности 1872. године у једној полемици против Владана Борђевића, коју прихвата и завршава Светозар Марковић. Ценић се ставља на располагање Марковићу ради оснивања већ поменутих радничких болесничких каса и сарађује у његовом *Раденику*, али убрзо напушта Србију да би избегао војну обавезу. По повратку у земљу његови покушаји да развије социјалистичку делатност не успевају јер га стално прогоне, а поводом једног социјалистичког листа бива осуђен и издржава казну од 1875. до краја 1880.

Осамдесетих година улазе у редове социјалистичких агитатора и радници који су били на раду у Аустро-Угарској, Немачкој, Француској, Швајцарској и Белгији. Међутим, већа улога интелектуалаца у ширењу социјалистичке мисли и у покушајима организовања социјалистичке партије и радничких друштава одлучујућа је у све три последње деценије XIX века, што је и схватљиво у земљи у којој се тек на крају тог периода може говорити о формираној радничкој

¹⁷ *Раденик* 29. IX. 1871.

¹⁸ Деветнаестог маја 1879. године основана је „Задруга штампарских радника“ у Београду (АС, МНП, П. ф. II/76, 1887). 27 марта 1881. године поднета је молба за потврду правила „Задруге обућарских радника“ из Београда, која је министар народне привреде потврдио 16 јуна 1881. године. (АС, МНП, П. ф. VII/13, 1882. године; Архив Српске академије наука и уметности, оставштина Ј. Јовановића — „Робеспјера“). Правила „Задруге сарачко-седаљких-таперцирерских радника“ у Београду одобрио је министар народне привреде 19. новембра 1882. године. Члан задруге могао је да постане само изучени радник ових заната. (АС, МНП, П. ф. I/99, 1899).

класи. „Та готово искључива улога интелектуалаца у одсуству формиране класе нужно удара свој печат социјализму у Србији тога времена, који се тек постепено ослобађа утицаја утопистичких поставки и ситнобуржоаских лутања и све више ближи марксизму у мери у којој лагано напредује образовање класе модерних најамних радника, уколико напредује капиталистички развитак и, према томе, бива све јасније да нема услова за прескакање капитализма — као фазе у развоју српског друштва.“¹⁹

Димитрије — Мита Ценић, после бављења у иностранству и непосредног учешћа у организованом радничком покрету развијених европских земаља, свесно и систематски уносио је у наш, тада неорганизовани раднички покрет модерну политичку организованост и активност. Без обзира на његове поједине ставове и практичне акције, неоспорна је чињеница да је овај борац, уз Светозара Марковића био први рани, практични организатор радничког покрета, и то у смислу уношења социјализма у радничке организације и осамостаљивања и учвршћивања тих организација. Осамдесетих година прошлога века Ценић још није социјалдемократ у европском смислу речи, али он код нас — друштвено-политичком садржином свога рада — чини ону нужну карикату која веже интелектуалистичку пропаганду социјалистичких идеја са непосредним радничким покретом и социјалдемократијом.

После смрти Мите Ценића и многи други агитатори и борци за друштвени преображај српскога народа (на пример радник Андра Банковић и радник Тима Оморац, поред Васе Пелагића, чија је социјалистичка, атеистичка и просветитељска делатност имала велики утицај у Босни, Србији и Војводини), ширили су у Србији тога доба социјалистичке идеје међу радницима и покушали да раде на њиховом остваривању. И поред свих препрека које су буржоаске владе династије Обреновића чиниле и прогона пропагатора и агитатора социјализма, социјалистичка мисао је полако, али сигурно крчила себи пут. Њени најактивнији поборници покретали су социјалистичке листове и у њима увек искрено, доследно и одушевљено агитовали и борили се за своје идеје. Они су настојали да се у границама могућности побољша стање радника и сељака уопште и тиме су освојили симпатије радних људи. Због тих својих напредних погледа и активности морали су да издрже тешку борбу с буржоаском влашћу, која их је затварала, судила им и жестоко их прогањала.

Социјалистичка штампа

Социјалистичка штампа, која се у нас јавља 70-их година XIX века, постаје снажан фактор агитације и пропаганде социјалистичких идеја радничке класе. Светозар Марковић, са групом српских социјалиста седамдесетих година, развио је широку социјалистичку пропаганду преко штампе. Он у Београду покреће и уређује први социјалистички лист на Балкану *Раденик* (17. априла угледни број, а од 1. јуна 1871 лист редовно излази). У програму листа речено је да је циљ *Раденика* да „потпомаже преображај српског народа на основу материјалног благостања образовања и слободе“. Тако је то формулисано због цензуре. У ствари, циљ листа био је пропагирање социјалистичких идеја. О томе говоре и прилози објављени у њему. Светозар је неколико чланака посветио Париској комуни и са великим

¹⁹ *Изабрани списи Димитрија Туцовића*, Београд, 1949, предговор М. Пијаде.

симпатијама писао о комунарима. Лист је био кратког века; излазио је до маја 1872, када га је полиција забранила. За годину дана изишла су укупно 173 броја. За то време као уредник потписивао се инжењер Бура Љочић, а од броја 36. Стеван Милићевић. Иако (из познатих разлога) није нигде стајало име стварног уредника листа, зна се да је писац већине чланака, коректор и администратор листа *Раденик* био Светозар Марковић.

Раденик је постигао велики успех, о чему говори и број од 1.500 претплатника, што је у оно време, када је тираж наших листова био веома мали, представљало значајну бројку.

Осим написа о Париској комуни, Светозар Марковић објављује много изванредних чланака: „Словенска Аустрија“, „Наше удруживање“, „Пред омладинску скупштину“, „Радничко питање у Србији“, „Зближавање начелних питања“ и др. Поред тога, у *Раденику* је објављивано у наставцима и најоригиналније Марковићево дело *Србија на истоку*.

Од важнијих превода који су излазили у наставцима треба поменути Марков *Грађански рат у Француској*, прву књигу романа Чернишевског *Штада се ради* и *Разговор с једним либералом* од Писарева.

Занимљива је прерада материјала из Марковог *Капитала* — „Шта је раднички дан?“ То је уједно и прва популаризација овог Марковог дела у нас.

У исто време излазио је и сатирични лист *Враголан* који је заступао народне интересе. После забране овог листа покренут је лист истог карактера и садржаја, али са новим именом *Врзино коло* (1872—1874). Године 1873. почео је да излази први социјалистички часопис у Србији *Предионица* (1873) и социјалистичка штампа бележи успон у свом развоју. Јављају се нови листови: *Јавност* (1873—1884), *Глас јавности* (1874), *Ослобођење*, *Народна воља* (1875), *Уједињење* и часописи *Рад* (1874—1875) и *Стража* у Новом Саду (1878—1879).

Поред социјалистичке штампе, српски социјалисти су развијали широку пропаганду и преко остале напредне штампе. Они објављују своје напise у *Младој Србадији* и *Панчевцу* — први превод Марковог и Енгелсовог *Комунистичког манифеста*²⁰, — у исто време је први пут била преведена једна глава из Марковог *Капитала* („Радни дан“). И док је на једној страни постојала врло обимна социјалистичка пропаганда, на другој страни радничка класа није представљала готово никакву снагу јер је била малобројна, уз то и неорганизована. Први озбиљнији иступ радника забележен је 1870. године. То је био штрајк абаџијских радника, који су својом акцијом успели да поправе положај свога рада, тј. да се изборе за скаћење радног дана и боље услове рада.²¹

У ово време се јављају и снажни демократски покрети, који доводе и до демонстрација. Године 1876. у Крагујевцу је дошло до чувених демонстрација, познатих под именом „Црвено барјаче“. Том приликом је био ухапшен велики број радника и других учесника у

²⁰ Према Моши Пијаде (предговор *Избраних списа Димитрија Туцовића*) преводилац првог издања *Манифеста комунистичке партије* на српском језику и писац оног интересантног поговора томе преводу, који је изашао 1871. године, у *Панчеву* у засебној брошури под псеудонимом „Јерковић“ био је Владимир Љотић.

²¹ Ј. Марјановић, *Настанак и развитак радничког покрета у југословенским земљама до првог светског рата*, Београд 1958, 46.

демонстрацијама.²² „Појава црвене заставе у Србији 1876. године” — пише Јован Марјановић — „био је догађај који је заталасао читаву српску јавност иако ове демонстрације нису имале карактер социјалистичког покрета, већ су их предводили ситнобуржоаски радикални елементи.”²³ Улога штампе у пропагирању социјалистичких идеја била је од огромног значаја — она је, поред осталог, крчила пут и фундирала терен за оснивање социјалистичке партије у Србији, што јој је дало посебан вид признања.

Почетком седамдесетих година у Србији још није била организована ни једна политичка странка, иако су постојале политичке групе и струје. Изграђених политичких програма такође није било.²⁴ Јаша Продановић претерује када каже у *Историји политичких странака у Србији* — да се прва политичка група јавила 2. августа 1871. са одређеним политичким програмом а под утицајем Светозара Марковића²⁵; према њему, Бесаревић и многи други истичу да међу потписницима Програма који је донесен 2. августа 1871, има име и Светозара Марковића. То је први писани програм, који је саставио једна политичка група младих напредних интелектуалаца, који је требало остварити кроз Народну скупштину. Половину овог програма из 1871. обухвата програм Српске социјалдемократске партије из 1879. године чији је аутор, по свој прилици, Мита Ценић, који је вероватно односне делове преписао. У њему се посебно истиче самоуправа општине и округа и уопште „реформе у целој управи државној у смислу народне самоуправе”. Из Програма либерала узета је слобода штампе, народна скупштина — значи, само онај део који се подударе са социјалистичким. У програму се даље тражи слобода удруживања и јавних састанака; коренита реформа свих школа, оснивање земљоделских и занатлијских школа; укидање енсафа; укидање стајаће војске и жандармерије; измена и допуна Устава. Овај програм садржи социјалистичке примесе. Он, поред осталог, предлаже практичне промене за побољшање живота српског народа.

Приликом покретања листа *Јавност*, који је Марковић издавао у Крагујевцу, састављен је 1873. године, још један, овог пута тајни политички програм који садржи следећа начела: „Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем; привремени одбор изабран из средине скупштине заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим који састављају изабрани делегати из сваког округа. У окрузима бирају се, слични по организацији, окружни одбори, који имају управу у економским, просветним и другим стварима које се тичу једнога окру-

²² Д. Јанковић, *Прве радничке демонстрације*, 177—182; *Старо ослобођење*, Крагујевац, 4. II 1876; 26. II 1876; 27. II 1876; 28. II 1876; 5. III 1876; 24. III 1876.

²³ Ј. Марјановић, *Настанак*, 47

²⁴ Утврђивањем рукописа лако се може закључити да је програм из 1871. лично писао Бугар Љочић. Претпоставља се да је Програм састављен на заједничком састанку свих потписаних, јер је мастило којим су се потписивали остало исто као и мастило с којим је писан текст. У самом тексту има неколико исправки тако на пример у тачки 6. стављени су броеви који означавају правилан ред речи. У тачки 9. реч „занати” је прецртан и место ње стављена „еснафи”. Посебно је написан додатак за тачку 18, јер је већ била написана тачка 19, а хтели су додати још нешто за претходну тачку. Све ово нам даје за право да тврдимо да је то први рукопис Програма, да није препис, већ да је текст остао онакав какав је био написан, за исправкама без преписивања.

²⁵ АС, Поклона и откупи кут. 25. бр. 84, њега је по оригиналу објавио Л. Лазаревић у *Новом животу*, XXIV, 1925, 4—5. Објављен је и у *Ослобођењу* 31. јануара 1875.

га. Главни одбор врши закључке народне скупштине, а окружни закључке окружне скупштине, уколико се њих тичу и једна и друга решења. Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама. Данашња судска система укида се сасвим; наместо ње суде само изабрани (поротни) судови, разуме се бесплатно или на рачун парничара."²⁶ Потом се тражи, поништење свих земљорадничких дугова и, у перспективи, прелаз (све) целокупног земљишног фонда из приване у друштвену својину, тј. општинску.

„И' један и други поменути програм (из 1871. и 1873. године) нису потпуни, не садрже сва, па ни основна, начела Марковићевог социјалистичког учења. То су, програми који обухватају минималне и већим делом непосредне, практичне политичке задатке за чије се остварење треба борити. Па ипак, и у једном и у другом заступљена је и нарочито истакнута једна од најважнијих тачака Марковићевог учења, за коју се он борио до краја свог живота и с којом ће иступати и његови слебденици, а на име: укидање бирократског система и задовољење народне самоуправе."²⁷

Први покушаји оснивања социјалистичке партије

Још јула 1872. српски студенти у Швајцарској држали су Оснивачки конгрес Српске социјалистичке партије, коме је присуствовао и Светозар Марковић. Али је тада покушај стварања Социјалистичке партије пропао због штетног утицаја Бакуњина, кога је Светозар Марковић оштро осудио. Према Скерлићу, на овом састанку је израђен први социјалистички програм. „Улога Светозара Марковића у израђивању тог првог социјалистичког, али, боље рећи, анархистичког програма била је мала [...] Он је био противан да се социјалистички програм прави у Цириху, далеко од средине у којој треба да се изводи, и то са чистог теоретског гледишта, без обзира на практичне потребе српскога живота [...] Марковић се ограничава да учини три или четири примедбе, и изјавио да цео тај програм сматра само као један нацрт"²⁸, а да се одлучан програм прави тек у Србији.

После пораза Париске комуне, реакција врши велики притисак на социјалистички покрет широм Европе, па се то осетило и у Србији. Покрет је замро нарочито после смрти Светозара Марковића (26. фебруара 1875), када многи његови блиски сарадници из редова интелектуалаца напуштају социјалистички покрет. Од познатијих имена треба поменути, у првом реду, Никола Пашића, Перу Велимировића, Стеву Милићевића, Андру Николића, Лазара Пачуа, Јована Жујовића, Перу Тодоровића и др. Из групе ових људи касније ће понићи вођство опозиционе малограђанске Радикалне странке, чији ће идеолог, писац програма и страначки вођ постати Никола Пашић.

До оживљавања радничког и социјалистичког покрета у Србији долази 1880. године, по повратку Димитрија — Мите Ценића са робије. Док је био још на робији, Ценић је успоставио везе са појединим људима и припремао терен за стварање социјалистичке партије.

Први озбиљнији покушај на стварању социјалистичке партије је онај који карактерише Програм из 1879. године, чији је аутор, по

²⁶ Ј. Скерлић, *Св. Марковић*, 169.

²⁷ Д. Јанковић, *Политичке странке*, 165—66.

²⁸ Ј. Скерлић, н. д., 86. — Овај програм штампан је у *Животу* за 1906. год. књ. I, св. 10 са белешком друштва које је мислило да је Програм писао сам Светозар Марковић. Програм је из *Живота* прештампан Јован Скерлић (*Св. Марковић*, Београд 1922, 82—85).

свој прилици, Мита Ценић. Начелник полиције у Смедереву Сретен М. Лазаревић, уз писмо председнику владе Јовану Ристићу, доставља Статут и Програм Српске социјалистичке партије, чији је аутор, можда, Мита Ценић.²⁹ По том пројекту Статута, будућа партија се замишља као низ обједињених социјалистичких клубова, од којих је у средишту онај који се налази у центру књижевне партијске пропаганде. Према њему, у сваком месту у коме постоје бар три права социјалиста организује се клуб. Месни клубови имају право да примају нове чланове, али само под условом „да у клуб улазе праве социјалисте”. Чланови клуба састају се, по правилу, једанпут, а по потреби и чешће у седмици. На састанцима они треба да претресају разна научна и практична питања, а сваких шест месеци (два пута годишње), одржавају се општи састанци социјалистичке партије, једанпут свих чланова клубова, а други пут делегата свих клубова. Чланови клубова плаћају чланарину чија висина зависи од имовинског стања дотичног члана.

Овај програм Српске социјалистичке партије подељен је на теоријски и практичан део. У теоријском делу тражи се организовање такве државе у којој ће народ бити извор и носилац све власти, „у којој ће свака личност имати подједнака политичка права”, затим, заједничка својина над средствима за производњу у рукама општина, рад од сваког према способностима а плодови рада свакоме према потребама; најзад, свестрано васпитавање свих чланова друштва, држећи се и у томе начела једнакости. У практичном делу Програма нарочито се истичу захтеви укидање бирократског система и његово замењивање народном самоуправом, федерација југословенских држава, изборност свих вршилаца народне власти, општинска и средња народна управа уместо начелства и капетанија; народна скупштина треба да буде представник савремене народне воље; највиша законодавна власт и контрола над централном управом; увођење пропорционалног и прогресивног опорезивања; оснивање народне банке; укидање стајаће војске; помагање задруга од стране државе, укидање зеленашких дугова”. Као што се из овога види, састављач Програма, вероватно Ценић, по свом марксистичком образовању стоји на доста ниском степену.

Продирање социјалистичких идеја у редове радника, занатлија и интелектуалаца допринела је и социјалистичка штампа, у првом реду Ценићев *Радник* из 1881. и *Борба* (1882—1883). Са покретањем *Борбе* Ценић чини нове напоре за стварање Партије.³⁰ Маркса и његово учење он не познаје, па је проблеме друштвеног развика доста конфузно тумачио, уносећи доста утопистичког. Ценићеве идеје значе назад у односу на Марковића. Ценић је идеалист, док је Светозар Марковић марксист. Марковић наглашава Марксове радове, а Ценић их одбацује. Но то нимало не би смело да умањи његово значај за развика социјалистичког покрета у Србији, јер се свим својим бићем борио за идеје социјализма. Све те његове недостатке силно је надокнађивала најискренија љубав за општа права радног народа.

Фебруара 1889. учињен је поново покушај (други по реду) да се оснује социјалистичка партија. Овај покушај следи шест месеци после одржане годишње скупштине Занатлијског удружења у Београду (22, односно 10. августа 1888). Од познатијих социјалиста, у занатлиј-

²⁹ Писмо је упућено 20(8) фебруара 1880. — Тај Програм и Статут објавио је Моша Пијаде у петом броју *Црвене заставе*, октобра 1949.

³⁰ Ј. Марјановић, н. д., 22; *Напредна штампа у Србији 1871—1949*. Београд 1949, 15; П. Перовић, *Прилог библиографији Српског радничког покрета (до 1919)*, Београд 1957, 145; Д. Илић, *Мита Ценић*, Београд 1960, 39—40, 64.

ском удружењу радили су Андра Банковић, који је био и у управи, Миљко Савић (у нас познат као сељак социјалиста) и Драгиша Лапчевић.

У настојању да се побољша положај занатлија јавља се мисао о удруживању и међусобном помагању. Од почетка свог оснивања (31. XII 1887). чланови овог удружења су тежили да му дају ширу основу, тј. да оно обједини све занатлије и раднике из целе Србије. Правилима је предвиђена организација на принципу централизма, са Главним одбором у Београду и месним одборима у унутрашњости. У унутрашњости се организација брзо ширила. За пет месеци организовани су пододбори у 26 места.³¹ Као орган удружења покренут је 17. јануара 1888. *Српски занатлија*. Према правилима (чл. 8), „члан Занатлијског удружења може бити сваки српски занатлија или радник, без разлике занимања, вере, пола и старости“.³² Као што се из цитираног види, Удружење је схваћено одређеније као друштво занатлија и радника. И у њему је од оснивања дошао до изражаја већи утицај радника. У њему су се уз учешће социјалиста водиле живе дискусије о питању политичког организовања радника и занатлија. Појављује се мишљење да је нужно основати нову политичку странку и политички организовати занатлије и раднике. Те дискусије се воде у време када настаје процес одвајања радничког од занатлијског покрета, што је историјски нужно, јер су им интереси били супротни. У овом почетном периоду живота радничког покрета, радници су у појединим местима ступали у оштрије акције за побољшање услова живота.

Српски социјалисти су учествовали у раду II земаљске скупштине Занатлијског удружења, која је одржана у Крагујевцу од 10—13. августа 1889. године. Интересантно је напоменути да је на овој скупштини одбачен предлог Главног одбора да се Занатлијско удружење претвори у политичко.³³ Против претварања удружења у политичко били су, поред осталих, и социјалисти, на челу са Драгишом Лапчевићем и Миљком Савићем.

Прва потпорна друштва

Прве радничке организације израстају с временом у синдикалне и политичке организације, али их ове последње смењују. За такав историјски процес било је потребно 20 до 30 година.

Потпорна друштва се оснивају у другој половини XIX века из практичне потребе осигурања у случају болести и смрти, старости и сл. Она се јављају под утицајем социјалиста.³⁴ Димитрије Мита Ценић у *Раднику* (од 9. априла 1872) писао је: „Ми смо потпорна дружина за узајамно осигурање у случају болести, кад нема пара [...]“ Ценић је имао намеру да шири мрежу потпорних друштава, те да му она касније буду полазна основа и база за стварање социјалистичке партије. Међутим, жеље су биле једно, а услови друго. Недостатак правих радника омогућио је да покрену узму у руке ситни мајстори те су дружине скоро до краја свога постојања остале ху-

³¹ *Српски занатлија*, Београд, 14, 1888.

³² АС, МНП, П. ф. VII/107, 1892.

³³ Исто.

³⁴ Опширније о томе види: М. Вукомановић, н. д., 164—93; М. Вукомановић, н. д., 170; Исти, *Радничке организације у Србији до 1903. године, Токони револуције I*, Београд 1967, 29.

мане установе за међусобно помагање. Једини изузетак била је Дружина типографских радника. Оживљавање социјалистичког покрета 80-их година довело је до оснивања потпорних друштава у свим крајевима Србије. Рачуна се да је до краја XIX века основано преко 50 разних потпорних друштава. У овом раду поменућемо само нека значајнија.

Прво потпорно друштво у Србији коме је власт потврдила Правила (23. априла 1875) и одборила рад била је Дружина кројачких радника. Ова правила с правом су критиковани у пожаревачком *Браничевцу* и земунском *Братству* у којима се захтева стварање борбене радничке организације са ширим задацима, засноване на потреби побољшања положаја радника.³⁵

И поред свих недостатака првих правила Дружине кројачких радника, њено оснивање значило је корак напред у процесу развоја радничких организација у Србији. Њен рад похваљује лист *Социјалдемократ* од 20. августа 1895, и позива раднике да се упишу у ову дружину: „Радници београдски, похитајте листом колико вас год има, придружујте се вашој браћи члановима кројачке дружине“. За све време дружина је остала обично потпорно друштво, која никада није прерасла у класно-борбену радничку организацију.

Дружина типографских радника основана је тек крајем 1875. године³⁶, мада су први покушаји чињени још раније.³⁷ Њеном оснивању претходиле су вишегодишње припреме типографских радника. Рад ове дружине помагали су социјалисти окупљени око Мите Ценића и листа *Радник*. И поред тога, она је преживљавала кризу, јер су у Београду постојале само три штампарије које су запошљавале релативно мали број радника. Поред тога, правилима ове дружине било је предвиђено да се за чланове примају само здрави радници; касније је ова клаузула била избачена из Правила и „Дружина типографских радника за узајамно помагање у болести и смрти“ имала је 1889. године 104 члана.³⁸ Тај се број повећавао упоредо са развојем штампарства. Типографски радници су 1893. године покренули свој орган *Типографски весник*, али је он излазио само нешто више од годину дана (до 1. априла 1894). Но и за ово кратко време учинио је много на класном просвећивању типографских радника. Преко њега је деловао тимотије Тима Оморац, један од најистакнутијих радника — социјалиста тога времена у Србији.

Дружина типографских радника доноси (1. IX 1896) нова правила, која чине прекретницу у њеном даљем раду, и она полако прераста у синдикалну организацију. У пракси рад Дружине је превазилазио њена правила, јер типографи у њих нису унели средства борбе, као штрајк, тарифу и сл., а у пракси су их примењивали.³⁹ За време реакционарног режима Владана Борђевића (од 11. X 1897. до 12. VII 1900), када је угушена слобода штампе и када је излазио мали број новина, рад Дружине јењава, а број њених чланова почетком 1900. године сведен је на двадесет четири.⁴⁰ Услед тешких

³⁵ АС, М. Е. протокол за 1875. бр. 873, П. VI, 38/1881; МНП, I. П. IX, 71/1904; Д. Лапчевић, *Положај радничке класе*, 135.

³⁶ *Радник*, Београд 8. VII 1881.

³⁷ АС, Протокол Народне скупштине 1873. године, VI састанак од 8. XII 1873. 309.

³⁸ АС, МНП, П.ф. IV, бр. 12/1895; МУД, П, П. X., 118/1897; *Социјалдемократ*, 20. VII 1893; М. Вукомановић, *Радничка класа*, 179.

³⁹ Опширније о томе видио Јован Дубовац, *Штампарска индустрија и штампарски радници 1830—1941*. (рукопис).

⁴⁰ Историјски архив Централног већа Савеза синдиката Југославије (у даљем тексту АСВ ССЈ), Фонд Савеза графичких радника, књ. I, записник од 9. I 1900.

политичких прилика смањено је било деловање социјалистичког покрета, те су радници били препуштени сами себи.

Акција за оживљавања рада Дружине типографских радника почела је почетком 1901. године, на иницијативу социјалиста окупљених око листа *Напред*. Убрзо је Дружина обухватила већи број типографских радника, тако да је већ 1902. имала 112 чланова.⁴¹ Резултат појачаног рада социјалиста било је покретање *Типографског гласника*, органа Дружине, који се сматра за први синдикални лист у Србији.⁴²

Опште радничко друштво

Ово Друштво је основано у другој половини 1881. године. Његовом оснивању претходило је ангажовање социјалиста, међу којима је највећу активност развио Мита Ценић, који је 3. јуна изишао из затвора, а већ у *Раднику* од 5 јуна 1881. тражио укидање еснафа и, уместо њих, оснивање занатлијско-радничких друштава са циљем: „да се сви чланови узајамно на редовним скупштинама обавештавају и развијају о пословима свога заната и опште грађанским стварима; да штите права и интересе свога и свију заната“ итд.

Ценић је замишљао да Друштво развије делатност у читавој Србији и постане централни форум радничко-занатлијског покрета. „Ово ново Друштво све општих радника (тако је Ценић на почетку називао Опште радничко друштво — прим. В. Б.) генерализираће све те мање дружине за рад образовања једне компактне снаге, а међу тим дружинама обавиће се слобода унутрашњег делања. Веза између свију тих дружиница одржаће се тиме, што ће се из сваке те мање дружине за рад образовања једне компактне снаге, а међу тим дружинама обавиће се слобода унутрашњег делања. Веза између свију тих дружиница одржаће се тиме, што ће из сваке те дружине сем Управног одбора бити изабран по један и ти ће сви састављати Централни савезни одбор.“⁴³

Очигледно да је Ценић покушавао да створи преко разгранате мреже радничке организације базу за оснивање једне социјалистичке странке. Међутим, видећемо касније да он, и поред уложеног труда, у томе није успео, јер и ово друштво није добило ширу основу за рад, већ се свело на локалне оквире, тј. његова допуњена правила су предвидела да у њега могу да се учлане само радници који живе у Београду (чл. 1). Под појмом радник није се подразумевао радник у данашњем смислу речи, већ се та реч односила на све занатлије, било да су радници или мајстори. Зато се ово друштво сматра за занатлијско-радничко. Његова правила су више пута мењана; тако да је почетком 90-их година било сведено само на међусобно помагање у случају болести и смрти, помагање изнемоглих и за рад неспособних чланова.⁴⁴ Касније су и ова правила измењена, тако да се Друштво претворило у чисто хуманитарну организацију и у њега су се могли учланити грађани који нису у радном односу. Због тога су социјалисти напустили сваки рад у њему, ангажујући се на оснивању нових организација у које су уносили своје идеје.

⁴¹ АС, МНП, П.ф. IV бр. 137/1903.

⁴² Прво је на седници Дружине, са 82 : 2 гласа, одлучено да се са 40 динара помогне издавању *Типографског гласника*, а потом се 3. октобра 1901. године, лист појавио као орган Дружине типографских радника. Први одговорни уредник овог листа био је Светозар Поповић.

⁴³ *Радник* 10. IX 1881.

⁴⁴ Правила се чувају у АС, МНП, П.ф. XV/3, 1905.

Остала потпорна друштва

Поред већ споменутих друштава основано је од 1881. године до краја XIX века низ сличних организација и у Београду и у унутрашњости Србије. Сва та друштва радила су, мање-више, по истим правилима и на истим принципима као поменута потпорна друштва. Ми ћемо овде регистровати само значајнија:

Друштво столарско-браварских радника основано је у Београду 6. фебруара 1881. године.⁴⁵

Радничка касина у Шапцу основана је у лето 1881. године.⁴⁶ Задруга зидарско-тесачких и калдрмацијских радника основана је 26. јуна 1881. у Београду.⁴⁷

Друштво за помагање обућарских радника у Крагујевцу основано је 25. августа 1881. године.⁴⁸

У Смедереву је 6. фебруара 1882. основано опште занатлијско-радничко друштво, које је усвојило правила Општег радничког друштва из Београда, с тим да се новооснованом друштву да „карактер друштвене партије на начелима која се проповедају у „Борби“.⁴⁹

У Рачи Крагујевачкој основан је почетком фебруара 1882. Фонд радничко-занатлијски.⁵⁰

У Ваљевоу је 4. марта 1882. основано радничко друштво под именом „Слога ваљевских радника“. Друштво се у почетку бавило културном делатношћу, а од 1897. године оно је проширило своју делатност на стварању произвођачких кооператива.⁵¹

Поред наведених постојала су и друштва за штедњу, која су била специфичан облик радничких потпорних друштава. Основана су ради штедње новца и поделе добити од улога, који је био веома мали (1—2 динара месечно). Друштва су под доста повољним условима давала кредит и на тај начин привлачила пажњу најсиромашнијих радника. Сва ова друштва су основали радници или ситне занатлије. С временом су се и у та друштва увлачили послодавци и узимали управу у своје руке. Тако су они већ самим тим изгубила сваки значај за раднике, који су се услед заопштравња класних супротности оријентисали на оснивање самосталних класних борбених организација.

Циљеви радника и занатлија били су различити, па ни заједнички рад од пет година није довео до жељених резултата. О томе Драгиша Лапчевић пише: „Радници који су били приступили занатлијском удружењу отпочели су увиђати како је заједнички рад немогућан па су покушали да се засебно организују. У томе су им помагали и великошколци социјалисти, али опет без успеха. Међутим, супротности су се све више развијале, тако да смо ја (Драгиша Лапчевић), Андра Банковић и још неколицина на Конгресу Занатлијског удружења 1892. године (конгрес је одржан 3/15. и 4/16 августа

⁴⁵ Архив САНУ, Оставштина Д. Ј. Јовановића — „Робеспјера“. — Према Драгиши Лапчевићу ово друштво је основано 1875. године, (Д. Лапчевић, *Положај* 133.

⁴⁶ Убрзо су шабачки радници напустили касину и основали Раднички фонд (август), пошто је ова почела да оснива штедионице и друга капиталистичка удружена (*Радник* 129, 156, 1881; 7. VII 1881).

⁴⁷ АС, МНП, ф. IV/183, 1896.

⁴⁸ *Самоуправа*, Београд 26. IX 1881.

⁴⁹ *Борба*, Београд 8. I 1882.

⁵⁰ Исто, 10. II 1882.

⁵¹ АС, МНП, ф. VII/62, 1895; Архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС) оставштина Д. Ј. Јовановића — „Робеспјера“.

у Врању — прим. В. Б.) одвојили и на једној конференцији донели резолуцију да се предузме нова организација, која би имала социјалистички карактер“.⁵² Поменута резолуција гласи:

Петогодишње искуство уверило нас је да занатлијско удружење, овакво какво је, не може никако бити израз српског занатлије и уопште српског радника. С временом на време, а нарочито приликом главних занатлијских скупштина, појављују се разна роварења од лица, која под маском пријатеља радничког, онемогућују да удружење пође правилним путем. . .

Увидели смо да српски занатлија и српски сељак с оваквим удружењем не могу нигда ништа урадити, јер се увек појављују неке тајанствене руке које су се одликовале стварањем забуне и кавге у занатлијском удружењу.

Сматрајући дакле да се са оваквом организацијом удружења не може ништа постићи: уверивши се да није вајде ни уз кога примамљивати у добу када је сталешка борба развијена у највећем степену, потписани су се договорили: да се у најкраћем року сазове у Крагујевцу збор занатлија и земљорадника, који ће савстати правила на савезној слободној основици за опште радничко удружење, у коме ће бити занатлије и земљорадници, и на коме ће, у виду својих жеља и потреба, изнети програм удружења.

Крагујевачки радници овлашћују се: да ову одлуку у колико се тиче сазивања збора, изврше пуноважно.⁵³

Према Лапчевићу, то је био први покушај да се оснује социјалистичка партија (на основу својих истраживања, сматрам да је то био трећи по реду покушај). Наравно, ни овога пута социјалистичка партија није основана, поред осталог, и због великог терора Рибарчеве полиције који је уследио после доношења резолуције.

У допису Живојина Балугчића из Минхена који је објављен у *Занатлијском савезу*, говори се о већ покренутом питању да се у Србији организује нова радничка „Социјал-економска странка“, која би, поред занатлија, обухватала и сељаке и све корисне друштвене раднике. У овом чланку Балугчић тврди да садашњи економски полвжај радничке класе у Србији не изискује потребу стварања нове странке, залаже се да новооснована странка буде Радикална. У следећем допису Балугчић такође констатује да је радикална странка у Србији нужан историјски резултат економско-политичког развитака. Он у поменутом чланку иде, чак, дотле да негира заслуге Светозара Марковића, Димитрија Мите Ценића и других за развој и ширење социјалистичких идеја у Србији.⁵⁴ На овај Балугчићев став, као и на чланак „Њихова реч и наша револуција“, одмах је реаговао Драгиша Лапчевић и у чланку „Једна исправка“ сматра да ће у блиској будућности доћи до оснивања радничке странке, коју ће најпре ући земљорадник, занатлија и сваки друштвено користан радник, јер сви они имају, како каже Лапчевић, заједничке интересе. Даље наводи да је он (Драгиша Лапчевић) на Петој земаљској скупштини у Врању предлагао образовање радничке странке, не зато што министар није хтео одобрити раније правила израбена у Пироту, већ зато што је сталешка борба најприроднија. Он је ово предложио на конференцији која је претходила скупштини у Врању; предлог је

⁵² Д. Лапчевић, *Покушај за оснивање партије, Радничке новине*, додатак за 1904., 24. XI 1904; 7. IX 1911; Д. Лапчевић, *Зулумнарство*, Београд 1893, 41—42; *Српски занатлија*, Београд 13, 20, 27. IX и 11. X 1892.

⁵³ *Занатлијски савез*, 76, 1893. — Заједнички орган занатлија и радника који су се налазили у организацији „Српски-занатлијски-раднички савез“. — У овом листу су углавном сарађивали социјалисти.

⁵⁴ *Занатлијски савез* 6. и 10. I 1893.

усвојен и написан, потписало га је 30 учесника; решено је, такође, да се ради оснивања странке напишу програм и статут и сазове раднички збор у Крагујевцу. Конференција је ову одлуку поверила једном другу, али он је није изнео пред скупштину јер је састав скупштине био измењен. Уместо тога изнета су на разматрању правила која су после важила за занатлијско удружење. Лапчевић је тада предложио да удружење буде занатлијско и земљорадничко. Он је сматрао да је потребна радничка странка у коју ће ући занатлије, земљорадници и сваки користан друштвени радник.⁵⁵ Овај предлог је одбијен.

Када је занатлијско удружење отишло под окриље либералне владе, социјалисти и радикали су сазвали велики збор у Београду (25. и 26. октобра 1892), где је одлучено да се оснује Српски занатлијско-раднички савез, уместо дотадашњег занатлијског удружења, и да се покрене, као његов орган, *Занатлијски савез*⁵⁶. Око овог органа окупљали су се (од 1893. године) сви тадашњи социјалисти. Једна група, у којој су били Андра Банковић, Драгиша Лапчевић, Милош Обрадовић, Живојин Балугџић и др., образовала је илегални одбор за вођство покрета, који је ставио себи у задатак оснивање социјалистичке партије.

Током 1893. године оснивана су прва социјалистичка радничка друштва у Србији. То је био резултат рада водећих социјалиста и најсвеснијих радника. Како су се заоштрале супротности у радницама, између послодаваца и радника, све више су класне супротности налазиле одраза и у заједничким друштвима. У радника све више сазрева мисао о самосталном организовању и одвајању од заједнице са послодавцима. У томе су нашла помоћ и подршку тадашњих социјалиста. Прво такво друштво основано је у Шапцу (28. септембра 1893), под именом „Слога слободних радника“.⁵⁷ Потом је у Београду основано радничко-обућарско друштво за умно развиће и братску помоћ. Друштво су основали класно свесни радници и задатак му је био побољшање радничког положаја. Исте године у Београду је основано друштво књиговезачких радника звано Слога књиговезачких радника, а у Шапцу Слога слободумних радника.

Наведена друштва представљају прелазну фазу у процесу осамостаљивања радничког покрета, тај процес је и даље настављен формирањем синдикалних радничких организација, а завршен је образовањем општесоцијалистичких радничких друштава 1896—1897. године.

Један од узрока, поред већ споменутих, који су условили бржи развој самосталног радничког покрета у Србији 90-их година XIX века свакако је појава Друге интернационале и општи полет радничког покрета у свету, до чега је дошло после њеног оснивања (1889). Раднички покрет у Србији се развијао као део међународног радничког покрета, и стално је био под његовим непосредним утицајем. Стога су успеси и кризе светског радничког покрета остављали директног утицаја на раднички покрет у Србији. Српски социјалисти су успоставили директне везе са Другом интернационалом.

На предлог Драгише Лапчевића, на Конференцији Занатлијско-радничког савеза (1893) изабран Живојин Балугџић, који се тада налазио на студијама у Женеви, а иначе био дописник *Занатлијског савеза* за делегата на међународном социјалистичком конгресу Друге интернационале (III конгрес, који је одржан од 6. до 12. VIII, од-

⁵⁵ Исто, 14. II 1893.

⁵⁶ Исто, 4. X 1893.

⁵⁷ Исто.

носно 25. до 31. VII 1893. по старом календару — В. Б.) у Цириху.⁵⁸ Одлучено је да се Конгресу пошаље честитка чији је текст написао Васа Пелагић. Балугџић је био примљен на Конгресу и његов извештај је штампан у *Занатлијском савезу*. То је време када српски социјалисти прихватају марксизам, настојећи да на његовим принципима организују раднике у Србији.

Интересантно је да се група социјалиста (Драгиша Лапчевић, Андра Банковић, Васа Пелагић, Милош Обрадовић и други) често састајала и дискутовала о стварању социјалдемократске странке и изради партијског програма. Овим дискусијама су присуствовали и Живојин Балугџић, Јаша Продановић и др Божа Банковић, др Драгиша Бурић, Никола Николић, Милош Миловановић и други, који су себе такође сматрали социјалистима. Али, они сви нису имали јединствене погледе, што се може закључити по каснијем држању појединих од њих и што нам даје за право да ово тврдимо.

У лето 1893. године у Београду је учињен четврти по реду покушај да се оснује социјалистичка партија, али, на жалост, о томе немамо детаљна обавештења.⁵⁹

Година 1893. је за нас значајна и по томе што од те године радници у Србији, сходно одлуци Париског конгреса II интернационала из 1889. године, прослављују Први мај као свој празник рада. Прва организована првомајска прослава изведена је у Београду 1894. године,⁶⁰ док је на селу први пут прослављен Први мај 1895. године, и то у селу Дубони, срез Смедерево. Прославу је организовала и извела Земљорадничко-занатлијска савезна дружина.⁶¹

Поводом ове прве прославе Првог маја у Србији писао је *Занатлијски савез* у свом броју од 5 маја 1894. године: „У Београду се поворка кренула са српском тробојком од Радничке касине па на Калемегдан, а затим Кнез Михајловом улицом и даље поред „Лондона“, па за Топчидер.“ У листу се даље, у броју од 12. маја, наводи да је 1894. године прослава Првог маја изведена још у Аранђеловцу, Крагујевцу, Пожаревцу, Неготину и Шапцу. На прослави у Београду је говорио Васа Пелагић. *Социјал-демократ* је забележио да је и 1896. године у Србији изведена прослава Првог маја. Лист је тога дана изишао са првеним заглављем. Те године је прослава Првог маја у Београду изведена демонстрацијом кроз улице, у којој је учествовало око 700 лица. Прослава је изведена још у Аранђеловцу, Шапцу и Крушевцу.⁶²

Први мај је прослављан и наредних година, и то скромно, али је већ 1902. године 1.800 учесника ишло београдским улицама носећи црвене заставе на заказани збор у Кошутњак, који је полиција растурила.⁶³

Године 1894. већи део интелигенције углавном напуштала редакцију *Српског занатлије* и окупља се око других листова. Балугџић покреће *Народног пријатеља*, а то се десило баш када су дискусије о партији биле у највећем току. У редакцији остају само Андра Бан-

⁵⁸ Исто, 22. и 25. VIII 1893; *Конгрес II интернационале*, књ. I, Београд 1953, 329, 456; Радничке новине, (у даљем тексту: РН), Београд 1. V 1920. — Поред Балугџића, конгресу је присуствовао и Коста Јовановић као приватна личност.

⁵⁹ Д. Лапчевић, *Историја*, 112.

⁶⁰ *Конгрес II интернационале*, књ. I, 329, 456; РН 1. V 1920.

⁶¹ Т. Кацлеровић, *Прве самосталне радничке организације у Србији*, Београд 1950, 37.

⁶² Исто.

⁶³ *Први мај у Србији од 1893. до 1914*, Београд 1953, 71.

ковић, Ваца Пелагић, Милош Обрадовић и Веља Стојановић са неколико бака Велике и Геодетске школе. Зато *Занатлијски савез* добија све више социјалистичку боју те је забрањен, а његови уредници ухапшени. Међутим, група је наставила са радом па је 1895. уместо *Занатлијског савеза* покренула *Социјал-демократ*.

Године 1894. у Београду је основан Клуб социјалиста великошколаца, са седиштем у редакцији *Занатлијског савеза* а касније у редакцији *Социјал-демократа* и редакцији *Радничких новина*.⁶⁴

Осамнаестог (шестог) јуна 1894. у Буприји је држана Друга редовна земаљска скупштина Српског занатлијско-радничког савеза. На њу нису допутовали сви делегати.⁶⁵ Главни разлог је био тај што су власти правиле различите сметње и отежавали долазак, јер то је доба појачане реакције. Непуни месец дана раније (9. маја) краљ Александар Обреновић је извршио државни удар, укинуо устав из 1888. и вратио онај из 1869. године Укидањем устава укинут је и закон о зборовима и удружењима, те савезне дружине нису биле у могућности да претходно одрже скупштине на којима би изабрале делегате. На скупштини у Буприји поднет је предлог о оснивању социјалистичке странке у Србији (пети покушај оснивања партије — В. Б.). Предлагачи су били: Андра Банковић, столар, Димитрије Ј. Јовановић, уредник *Занатлијског савеза*, Петар Павловић, књиговезац у Београду, Чедомир Јоксимовић, наставник текстилне школе у Лесковцу, са још 14 другова. „Скупштина је предлог као умесан примила, али са погледом на прилике у којима се земља налази — исти одложила до бољих времена“ како у својим забелешкама истиче Димитрије Ј. Јовановић „Робеспјејер“.⁶⁶ Сама чињеница да је овакав предлог начелно био прихваћен, говори нам о одлучујућем утицају социјалиста у „Занатлијско-радничком савезу“. То се одразило и на избор новог Савезног одбора. Социјалиста Милош Обрадовић био је изабран за председника Савезног одбора, док су социјалисти Михајло Миличић и Витомир Бурчић изабрани за секретаре, а Милан Марковић за благајника. За члана одбора био је изабран и Андра Банковић.

Како се социјалисти ни овом приликом нису извајали и формирали своју странку, у њих се јавила идеја о претварању Српског занатлијско-радничког савеза у центар радничког покрета. Зато им је требао један програм око кога би се окупили сви радници Србије. Социјалисти су крајем 1894. и почетком 1895. настојали да Савезу дају социјалистичку оријентацију, а да *Занатлијски савез* потпуно претворе у свој лист. У њему су они објавили кратак програм социјалистичке групе у Србији. Пројект програма предвиђа: неограничено право избора, слободу штампе, слободу збора и договора, прогресивно опорезивање, укидање сталног војног рока а увођење народне војске, одвајање цркве од државе, осигурање радника и њихових породица и као крајњи циљ поставља се остварити и потпуни преображај друштвени, тј. „царство радника“, засновано на правди, љубави и потпуној једнакости. Овај пројекат програма Српске социјалистичке странке објављен је у три наставка новембра 1894. године

⁶⁴ Д. Лапчевић, *Претеча „Абрашевића“, „Абрашевић“ — Споменница 30 године рада*, Београд 1933, 5—6; С. Димитријевић, *Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века*, Београд 1953, 7; *Трговачки помоћник*, Београд 21. III 1904.

Занатлијски савез, 3, 1894. — Претпостављамо да је био присутан 31 делегат; ово засновано на чињеници што је приликом гласања за место идуће скупштине, 16 их је гласало за Алексинац, а 15 за Шабац.

⁶⁶ АИРПС, Збирка Д. Ј. Јовановића — „Робеспјејера“.

у *Занатлијском савезу*.⁶⁷ То је био, у ствари, превод програма немачке социјалдемократије. Лист посебно инсистира на потреби оснивања социјалистичке странке, а њен би се програм заснивао на идејама научног социјализма.

Новембра 1895. године, у Смедереву је, на иницијативу Косте Јовановића и другова, одржан састанак истакнутих социјалиста ради договора о оснивању социјалдемократске странке у Србији (шести покушај).⁶⁸ У Смедереву је тада живео др Бока Николић, тадашњи сарадник *Социјал-демократа*, а потом министар у кабинету Пере Тодоровића. Странка није организована, поред осталог, и због реакционарних законских одредби које је државним ударом вратио у живот краљ Александар Обреновић.

Социјал-демократ, у броју од 14. априла 1896, пише да је жеља за стварање социјалистичке странке потекла од многих другова из унутрашњости, зато је недавно изабран нарочити одбор за израду правила Социјалдемократске радничке странке у Србији. Чим програм буде израђен, објавиће се преко листа, а потом ће се прићи организовању странке. Зато се у овом чланку позивају сви социјалисти да иду међу раднике како би социјалистичка агитација освојила сву пролетерску масу.

Ето другови, те бескућнике, ту пролетерску војску ваља осветити и просветити, ваља јој удахнути у душу начело социјалне демократије, ваља је прикупити, револуционисати је, развити јој класинске појмове њених интереса... састајати се са радницима, покрећати их на мишљење, држати зборове, оснивати удружења.⁶⁹

У „Одбору за вођства“, који је оформљен почетком 1896. године је било 6 занатлијских радника, 5 занатлија и 9 интелектуалаца. Овакав састав је помогао победу малограђанштине у покрету,⁷⁰ мада је, наравно, у извесној мери тај састав био условљен и привредном структуром Србије. Целокупна социјалистичка активност у тим годинама добијала је печат малограђанштине. По нашем мишљењу, победом непролетерских елемената у руководству борбени социјалистички покрет био је сам од себе ликвидираан већ почетком 1897. године. Исте године растурен је и Српски занатлијско-раднички савез, који је за раднички покрет Србије био доста значајан, јер су најамни радници, радећи у њему заједно са послодавцима стекли многа искуства, која ће им корисно послужити у процесу стварања самосталног покрета.

Године 1898. и 1899. су доба терора, када су социјалисти, Лапчевић, Пелагић и др., стално прогањани.

У то време Милорад Поповић, који је живео у Паризу, основао је Југословенско радничко друштво, а 1900. године образовао је партијски одбор од другова из Париза, Београда и унутрашњости Србије и покушао да оснује социјалдемократску партију (седми покушај).⁷¹ Међутим, и овом приликом то је био и остао само покушај. Одбор у кога су били ушли: Милорад Поповић, Јован Скерлић, Коста Јовановић, Мирко Обрадовић из Београда и Љуба Јовчић

⁶⁷ *Занатлијски савез* 20. XI до 11. XII 1894; М. Вукомановић, н. д., 155.

⁶⁸ РН 24. XI 1904, додатак; Д. Лапчевић, *Историја*, 111, 113; С. Димитријевић, *Социјалистичке радничке организације* 10, 11.

⁶⁹ *Социјалдемократ* IV 1896., чланак „Другови међу раднике“.

⁷⁰ В. Винавер, *Историјски гласник*, Београд 1960, 203; С. Димитријевић, *Андра Банковић*, Београд 1955, 79.

⁷¹ РН 17. VIII 1905.

и Драгиша Лапчевић из унутрашњости радио је свега неколико месеци и његов рад није имао значајнијег успеха. Стварањем радничких организација овај одбор се распао а уместо њега је образован Централни одбор, као политички одбор, са Радованом Драговићем на челу. Рад овог одбора био је од великог значаја, јер су преко њега углавном извршене припреме за стварање партије.

Основни разлог да ови покушаји српски социјалиста (које смо навели) нису довели до организовања социјалистичке партије је у томе што тада у Србији није било класно свесног радништва у модерном смислу речи. Србија је у то време још била сиромашна земља, са ситном аграрном производњом, али са доста развијеном занатском и кућном радиношћу, готово без праве индустрије. Поред тога, стално је био присутан терор последњих Обреновића, који је спутавао иницијативе слободоумних људи и гушио их.

Прве синдикалне организације

Пропагатори социјалистичких идеја у XIX веку углавном се ослањају, како смо већ раније истакли, на сиромашне занатлије и раднике, а они ће бити управо онај друштвени елемент који ће прихватити те идеје као своје и који у њиховом остварењу види своју експанзију. То је било доба демократа-револуционара и малограђанског социјализма. Социјалистички покрет је тада био у повоју и имао је еснафско обележје. Али крајем XIX и почетком XX века раднички покрет је ушао у нову, вишу фазу свога организовања.

Као последица постепене индустријализације, бројчаног повећања радничке класе и њеног тешког материјалног положаја, и под утицајем радничког покрета развијенијих земаља и југословенских земаља под Аустроугарском, у Србији су основане синдикалне организације и социјалдемократска странка. Овим историјским догађајима претходило је стварање првих радничких социјалистичких организација у Србији, тј. Неготинског (1896) и Београдског (1897) радничког друштва. Пре тога, почетком 1896. године, основано је Опанчарско радничко друштво, такође у Београду. Оно је била синдикална радничка организација чији су карактер и циљеви борбе били социјалистички.⁷² Скоро две године доцније (21. децембра 1897), у Крагујевцу је основано Друштво опанчарских радника за умно развиће и братску помоћ. Осим борбе за побољшање услова живота и рада радника, оно је у својим правилима предвидело обавезу да ће прославити Први мај.⁷³ Дакле, прву радничку синдикалну организацију у Србији класно-социјалистичког обележја налазимо у једном занату.

Ивандански атентат на краља Милана 1899. двор је искористио као повод за обрачун са свим противницима, нарочито са радикалима и социјалистима. Одмах су похапшене главне радикалске вође. Почело је хапшење и свих осумњичених за социјалистичку активност. Том приликом у Србији су биле предузете и ванредне мере безбедности.

Са оснивањем општесоцијалистичких радничких друштава у Србији завршен је, с једне стране, процес потпуног одвајања радника од занатлија. Са друге стране настављен је процес формирања модерног радничког покрета у Србији. До овога је дошло уследа појачаног процеса пролетаризације и све чвршће везивање социјализма

⁷² Т. Кацлеровић, *Прве самосталне*, 32—33.

⁷³ РН 9. V 1897. и 14. V 1897.

са радничком класом. То је период када радници постају главни носиоци социјалистичких идеја и борци за њихово остварење. Истина, још малобројна радничка класа Србије, прихватајући идеје научног социјализма, преузима историјску улогу која јој је предоређена.

Иако су при овој организацији радници и даље лишени средстава за производњу, они су ипак њом добили једно моћно и снажно убојно средство против самовоље капиталиста и немилосрдног рушења капитала. Циљ радничких синдиката: материјално побољшање радника, повећање наднице и скраћење радног дана, забрана ноћног и рада недељом и празницима налажење рада болесним радницима, давање помоћи за време штрајка и беспослице... све то и још и многи други важни радови на економском јачању радничком говори о великом значају улоге радничких синдиката у борби за ослобођење свега пролетаријата.

Радничке организације у Србији израсле су из економских и политичких акција, које су 70-их, 80-их и почетком 90-их година водили радници за побољшање свога положаја. Од политичких акција треба, у првом реду, истаћи два штрајка железничара у Београду 1884. и 1889. и велики општи штрајк 1889. године у Нишу, у Железничкој радионици, у коме је учествовало око 300 радника. Штрајком је руководио Андра Банковић. Трајао је три недеље и завршен је усвајањем штрајкачких захтева. Штрајк абацијских радника у Крагујевцу био је 1891. године. У годинама 1893, 1896, 1900, 1902. и 1903. такође су изведени штрајкови радника у Београду. Радници су у овим економским акцијама постављали захтеве који су односили на повећање надница, скраћење радног времена и правилан однос претпостављених према радницима. У овим првим економским акцијама (штрајковима), један део радника у Србији проћи ће кроз прву школу класне борбе.

У то време уследило је незнатно побољшање услова за политичко деловање после пада режима Владана Борбевића јула 1900. године. Оно је било кратког века. У том периоду привремене нормализације у Србији донесен је устав и дозвољен је рад политичким партијама, које је краљ Александар забранио 1898. године. У таквим условима дошло је и до оживљавања радничког и социјалистичког покрета. Радници стварају самостални класно политички покрет и организују се у синдикате.

Синдикални покрет у Србији најпре је почео да се развија и организује у Београду. Године 1902. у Београду је било око 1.000 синдикално организованих радника, а то је резултат само једногодишњег рада са радницима, што је јасан доказ не само развијене свести у радника већ и значаја који су радници придавали синдикатима на самом почетку организовања.

Бачки социјалистички покрет

Бачки социјалистички покрет настао је још 70-их година под снажним утицајем Светозара Марковића и листова (*Раденик*, *Јавност*, *Глас јавности*, *Ослобођење* и часопис *Рад*).

„Марковићев непосредни рад са великошколском омладином био је више него краткотрајан. И ову чињеницу треба имати на уму при оцењивању размере и дубине његовог дејства на бачку омладину, при томе и на оцењивање услова будућег развоја његовог покрета у опште.“⁷⁴ После повратка из Швајцарске (крајем јула

⁷⁴ Споменица Филозофског факултета, Београд 1963, 718.

1870), Марковић се одмах дао на ширење своје идеје међу ђацима и великошколцима. Тврђа да је његов „најјачи [...] утицај [...] несумњиво у редовима омладине“⁷⁵ није ди мало претерана. Један савременик, политички противник, написао је да је он за омладину био „нека врста месије.“⁷⁶

Главно упориште Марковићевог рада међу омладином било је „Побратимство“, „Стожер новог покрета, који се са велике школе преноси на гимназије па чак на војну академију и богословију“⁷⁷. По његовом доласку из Швајцарске активност чланова овог друштва још више је порасла. Само за шест месеци током 1881. године одржано је 40 редовних и неколико ванредних састанака. Марковић је са великошколцима радио у више праваца. Најпре је желео да их отргне од либералног вођства Уједине омладине и придобије за своју тезу да омладина треба да се определи за један одређени политички правац. Говорио им је да организација Уједињене омладине не може дуго опстати јер има само национални, а не политички програм; због тога што већина омладине по свршетку школовања одлази у чиновнике, „отказује се застава под којом су некад били“.⁷⁸ О социјалистичким идејама одржао им је на једном поселу „Побратимства“ предавање под насловом Основи друштвеног поретка, које је „примљено са одобравањем од публице“ и у коме је он истакао „како су друштва људска данашња постала насилна и како би ваљало да се преобразе на основу разних услуга које сваки члан у друштву врши“.⁷⁹ И великошколци су се одазвали овом позиви.

Марковић за те младиће није био само политички агитатор у обичном смислу речи. Он није представљао онај тип политичара коме је стало до тога да стекне што више присталица. Као прави апостол једне нове филозофске и политичке истине, он је радио на томе да их свестрано преобрази да од њих створи „нове људе“, дорасле да буду носиоци радикалне измене друштвеног и политичког поретка у духу његових схватања.⁸⁰ Његов лични утицај на те младе људе био је заиста велик. Многе је успео да начини алтруистима, још већи број да убеди у потребу што ширег и интензивнијег општег образовања. Читали су и економска дела, и социјалистичке писце, утописте и савремене, филозофске и природњачке монографије итд.

Марковићев покрет био је од вишеструког значаја за даљи развој великошколаца, значи и за стварање србијанске интелигенције прошлога века. Током свога краткотрајног живота он је од својих присталица успео да створи мало убеђених социјалиста, још мање идеолошки изграђених. У малограђанској средини Србије то се није могло ни очекивати. Њена великошколска омладина, осим неких најопштијих представа о политичким слободама и националном ослобођењу, није многошта више поседовала из области политичких схватања до појаве Светозара Марковића. Њени видици и интересовање за политичка, посебно за економска питања, под његовим утицајем били су проширени. Ако многи од њих и нису по-

⁷⁵ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951, 169; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 260; Споменица Филозофског факултета, 718.

⁷⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, 120, *Споменица Филозофског факултета*, 718.

⁷⁷ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 224.

⁷⁸ *Млада Србадија*, број 8 и бр. 10 за 1871.

⁷⁹ Ј. Скерлић, *Омладина*, 270 *Исти.*, Св. Марковић, 58.

⁸⁰ *Споменица Филозофског факултета*, 719.

стали социјалисти, стекли су бар појмове о постојању социјалних и економских проблема у Србији.⁸¹

На ученике гимназије и учитељских школа Светозар Марковић је извршио, поред ових општих, и један посебан утицај. О томе говоре и непосредне акције које су ученици предузимали седамдесетих година прошлога века, а и касније, ради побољшања свога економског и политичког положаја. Петнаестог фебруара 1876, после победе „комунаца“ на општинским изборима у Крагујевцу, ученике је напао један официр, а управитељ учитељске школе Војислав Бакић саслушавао је оне који су 15. фебруара били под црвеном заставом. О томе пише лист *Старо Ослобођење* у броју од 24. фебруара 1876: „Г. Бакић не даје законско задовољење нападнутим баџима, он по налогу министра тражи кривце у баџима нападнутим од солдата.“ Војничка стража је 18. фебруара 1876. затворила четири ученика, а 21. фебруара 1876. године и три наставника⁸² који су учествовали на поменутих манифестацијама после победе „комунаца“ у Крагујевцу.

Министар Стојан Бошковић, Стојан Новаковић и Алимпије Васиљевић, и поред свих стега и претњи нису могли да спрече ширење социјалистичких идеја међу крагујевачким баџима; баџи су често јавно иступали усмено, а и преко социјалистичке штампе, где су критиковали професоре. Покрет је нарочито био јак међу ученицима учитељске школе. Зато је министар просвете инсистирао да учитељску школу споји са богословијом, а када му то није пошло за руком, он је 1887. Крагујевачку учитељску школу преместио у Београд да би била што даље од „комунаца“. Али у Београду су ученици били под утицајем Светозара Марковића. Неколико деценија његова социјалистичка мисао освајала је, одушевљавала и пленила срца ученика учитељских школа. Из тих разлога је разумљиво што су и ученици Београдске учитељске школе наставили са социјалистичком пропагандом која је имала много шири политички значај.

Од српских социјалиста XIX века, после Светозара Марковића, највећи утицај на омладину, посебно на ученике учитељских школа, имали су Васа Пелагић и Мита Џенић. Они су њихове идеје најбоље прихватили и спроводили у живот. Васа Пелагић је лично утицао на ученике, јер је долазио готово на све њихове приредбе одржаване у Београду. Било је, међутим, и наставника који су при предавањима бранили и тумачили комунистичка начела.⁸³ „У децембру 1894. године било је основано у Нишу тајно социјалистичко бачко удружење“, у коме су чланови били ученици Нишке гимназије и Нишке учитељске школе. Ово тајно бачко социјалистичко удружење открили су управитељи Нишке и Београдске учитељске школе, велики непријатељи напредне омладине Богољуб Тирић и Јеврем Илић. После открића 11 чланова овог илегалног бачког социјалистичког удружења истерано је заувек из свих школа у држави.⁸⁴ Због пропагирања и развоја социјалистичких идеја у Нишкој учитељској школи дошло је 1895. године до отвореног сукоба када су ученици бацили кроз прозор омрзнутог професора Тирића, па је школа била затворена, а следеће 1896. године Београдска учитељска школа била је премештена у Алексинац.⁸⁵

⁸¹ Исто, 722.

⁸² В. Бакић, *Белешке о крагујевачкој-београдској учитељској школи од 1875—1902*, Народна просвета бр. 19, Београд 1921.

⁸³ Исто.

⁸⁴ С. Петровић, *Тирићева злочинства у Нишкој учитељској школи*, Београд 1895, 34.

⁸⁵ *Подрињска учитељска библиотека*, св. II, Шабац 1928, бр. 5 и 6.

Ученици у Алексинцу живели су под врло тешким условима, али су социјалистичке жеље и ту дошле до изражаја. Одмах је створена група ученика социјалиста. У ову су се школу уписали Милан Глигоријевић и Ратко Жүнић, који су као баџи реалке прошли кроз Ужичку бачку дружину „Напредак“.⁸⁶ У овој бачкој дружини радили су Радован Драговић и Димитрије Туцовић, који је о Драговићевом социјалистичком раду и утицају на ученике Ужичке реалке писао: „Његова омиљена лектира беху тада дела Светозара и Чернишевског. Сиромашна собица његова беше збориште великог броја баџа који су слушали његове благе и топле социјалистичке проповеди као од каквог пророка. Ја нећу никада заборавити ту собицу у којој сам пре 12 година први пут добио „књигу на читање“, од овог човека и први пут чуо социјалистичку реч из његових уста. Од је био у VI разреду и мени, троразредцу реалке, изгледао је нешто више од осталих баџа“⁸⁷, а о Туцовићу у Ужичкој реалци, Милош Јанковић, учитељ — социјалиста каже: „У гимназији смо стајали под снажним утицајем Туцовићеве социјалистичке пропаганде. Од је био страсан дискусант. И ми млађи ученици волели смо да слушамо дискусије које је водио са својим друговима.“⁸⁸

На усвајање марксизма као погледа на свет Димитрију Туцовићу и друговима много је помогао Радован Драговић, ученик, потом столарски радник и први професионални социјалистички новинар у Србији, нарочито после свог повратка из Аустрије. Боравећи у овој земљи, Драговић је социјалистичку литературу читао на изворном језику, а истовремено је упознао и путеве организовања радничког покрета у једној развијеној средини. Сва та драгоцену политичку искуства преносио је својим политичким истомишљеницима и саборцима, међу којима је посебно место припадало младом другу Димитрију Туцовићу.

Ученици су водили борбу са управама школа и наставницима и помоћу штрајкова, који су нарочито ојачала у организационом погледу почетком XX века. Штрајкове су водили клубови ученика социјалиста, који су од 1903. године били повезани са Социјалдемократском партијом. Из ових клубова изашли су многи напредни чланови Српске социјалдемократске партије, а касније и Комунистичке партије Југославије.

Појава марксистичких листова и радничких социјалистичких организација последњих година XIX и првих година XX века

Крајем XIX века јављају се и први марксистички листови у Србији. Покретањем *Социјалдемократа* (23. априла 1895. до 21. маја 1896) учињен је значајан корак у том смислу, јер је и он окупљао социјалисте из целе земље. Лист у првом уводнику истиче да је његов основни задатак да ради на томе да се „радници организују и дођу до свести о себи као једном особито сталезу друштвеном“. *Социјалдемократ* је у броју 28. од 5. новембра 1895. о питању организовања Социјалдемократске странке, између осталог писао: „Радни народ Србије и његови интелектуални пријатељи треба неодложно да приступе организацији социјалдемократске странке.“ Зато је *Социјалдемократ* покренуо акцију ради прикупљања добровољног при-

⁸⁶ М. Јанковић, *Бачки социјалистички покрет*, Београд 1954, 30.

⁸⁷ Д. Туцовић, *Радован Драговић у личној успомени*, РН 27. XII 1905.

⁸⁸ М. Јанковић, н. д., 35.

лога у корист *Социјалдемократа* и Социјалдемократске странке.⁸⁹

После забране *Социјалдемократа* покренуте су 7. априла 1897. *Радничке новине*, које су престале да излазе октобра исте године. Лист је почео поново да излази 5. јануара 1902. и од тада све до Првог светског рата био је политички и синдикални орган Српске социјалдемократске партије. У другој половини новембра 1900. године почео је у Београду излазити недељни лист *Напред*, на иницијативу Косте Јовановића, геометра. Већ у првом броју 1900. године *Напред* доноси чланак „Радничке организације”, у коме тражи оснивање класних општерадничких организација.⁹⁰ У следећим бројевима доноси се слични чланци, који раскринкавају потпорна друштва, као већ преживела и позивају на оснивање борбених класних организација. У чланку „Организујте се” износе се узроци бедног стања радника и на крају се констатује: „Потребно је, дакле да се неумољивој сили и необузданом апетиту капитала истакне на супрот добро организована радничка класа. И још, нека се не заборави да у питањима материјалних интереса организована сила последњу реч има и да ће материјални и морални препоробај српске радничке класе бити само резултат организације и борбе.”⁹¹

Изашло је свега девет бројева листа *Напред*, јер је притиском реакције престао да излази јануара 1901. године.

Године 1901. једно време излази и други социјалистички орган *Раднички лист* (од 10. фебруара до 14. јула). Изашла су само 23 броја када му је забрањено даље излагање. Трећи социјалистички лист био је *Стари раднички лист*. И он је после трећег броја био забрањен, али је неко време наставио да излази као додатак *Малом журналу*.⁹² Иницијатор покретања ових листова био је Коста Јовановић, социјалиста. Он је све до краја 1901. године био најутичајнија личност међу социјалистима.⁹³

У другој половини новембра 1901 одржан је у Београду на Булевару велики раднички збор на коме је било око 3.000 учесника. Главни говорник на збору био је Коста Јовановић. Донета је и резолуција против гушења радничке штампе а за слободу штампе, збора и удруживања.⁹⁴

Крајем 1901. године почео је да излази у Београду *Типографски радник*, као орган удружења типографских радника. То је био први

⁸⁹ *Социјалдемократ* је отворио посебну рубрику у којој су објављена имена оних који су давали помоћ за *Социјалдемократ* и Социјалистичку странку. Васа Пелагић је дао први прилог од 12 динара. — Опширније о *Социјалдемократу* види: А. Раденић, *Први марксистички лист „Социјалдемократ“ у Београду 1895—1896. године. Годишњак града Београда VI*, 1959, 53.

⁹⁰ Према Сергију Димитријевићу чланак је писао Радован Драговић (С. Димитријевић, *Радован В. Драговић, 1878—1905*, сепарат предговора књизи *Избор чланака Радована Драговића*, Београд 1954, 21).

⁹¹ Чланак је потписан са М. П.; тврдимо да га је писао Милорад Поповић.

⁹² Према сећању Т. Кацлеровића, у покретању сва три социјалистичка листа у 1901. години главну реч је водио Коста Јовановић, али је ту био и Радован Драговић као члан уредништва, затим Јован Скерлић, Љуба Савић, Љуба Јовчић и др.

⁹³ Радован Драговић, се није у то време истицао радом у радничком покрету, мада је по знању, као марксист био јачи од Косте Јовановића. У оскудној литератури о Радовану Драговићу доскора нису били расветљени неки моменти из његовог ижвота. О томе опширније види: Вићентије Борђевић, *Борба за стварање српске социјалдемократске партије (1870—1903) Српска социјалдемократска партија Научна ствар, Београд новембра 1964*, Београд 1965, 91—93.

⁹⁴ Резолуција из *Малог журнала*, 26. XI 1901.

синдикални струковни лист у Србији класно оријентисан. Исте године у марту основано је Београдско радничко друштво, које је имало изразито класно обележје, јер су његови редовни чланови били само најамни радници. То је прва радничка социјалистичка организација организована у Србији у XX веку. Оно је, по речима његовог секретара Димитрија Туцовића, одиграло најважнију улогу, јер је био „центар свег економског и политичког деловања”, легална форма рада српских социјалиста.⁹⁵

После оснивања Београдског радничког друштва 1901. године, основана су радничка друштва и у унутрашњости земље: 1902. године у Јагодини (данашњем Светозареву), Пироту, Крагујевцу и Чачку; она су радила на основу истих начела. Радничка друштва су настајала и у осталим градовима Србије после оснивачких конгреса 1903. године. Сва ова друштва су радила, и поред синдикалних организација, све до оснивања партијских организација, када су укинута. Из редова ових друштава и синдикалних организација биће створена и организована Српска социјалдемократска партија. У току 1901. у Србији је основано 6 радничких организација са општим циљевима и 8 синдикалних организација; ако се овом броју од 14 додају још и друге организације, као што је Дружина типографских радника, која је већ постојала, Централни одбор покрета и Раднички савез (као земаљска централа у којој су биле учлањене све организације), као и орган покрета *Радничке новине* и група социјалиста — вилицошколаца, онда онда добијамо број 19, што није мало када се има у виду да партија у то време није постојала.

Само у Београду основано је 9 радничких организација, стручних удружења: најпре је обновљена организација типографских радника, затим се јављају организације металских, дрводељских, грабевинарских и књиговезачких, синдикалне организације трговачких и фирмописачких радника.⁹⁶ У унутрашњости земље нису у овом времену биле оформљене синдикалне организације јер је било мало радника да би организације могле радити, а недостајало је и организационог кадра. Према правилима ових синдиката, циљ синдикалног организовања био је заштита интереса својих чланова и пружање материјалне и моралне помоћи. У стварању првих радничких организација почетком XX века први су учествовали људи из редова социјалистичке интелигенције. На томе послу нарочито су се ангажовали Коста Јовановић, Мирко Обрадовић, Никола Величковић и Љуба Савић, у то време већ познати социјалисти; уз ове старе социјалисте било је и млађих као: Радован Драговић, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић.

Према речима Трише Кацлеровића, „без обзира што су се већ међу њима биле испољиле разлике у схватањима о теорији и тактици, сви су они тада имали један заједнички идеал: социјализам и што брже стварање радничке организације. Што су пак доцније разлике у схватањима имале за последицу да су неки од ових људи искључени из покрета, а неки прешли у противнички табор, то је друго питање. Али онај удео који су они имали за покрет у овом времену несумњиво је био користан и наша историја преко тога не може да пређе, поготову кад је оваквих појава мање више, било у радничком покрету свих земаља.”⁹⁷

Тек са синдикалним и уопште социјалистичким радничким организацијама идеја радничког удруживања нашла је право место у

⁹⁵ Казивање Трише Кацлеровића аутору, 16. III 1964.

⁹⁶ Т. Кацлеровић, Мемоари, АИРПС.

⁹⁷ Исто.

Србији. Рад на организовању синдиката настављен је током 1902. године. Истина, те године главни напори су уложени у организационо јачање већ формираних синдиката. До оснивања нових дошло је тек 1903, нарочито после мајског преврата, што је било основни предуслов за оснивање Радничког савеза маја 1903. године. Његова правила су потврђена и изабрани привремена управа.⁹⁸ Београдско радничко друштво, као што смо већ истакли, било је камен темељац читавог радничког покрета. Оно је послес вог консолидовања, окупљајући најистакнутије српске социјалисте, прешло на оснивање синдикалних организација, радничких друштава и других радничких организација у Београду и унутрашњости. Покрет организованих радника растао је из дана у дан и ширио свој утицај у свим крајевима земље. Тиме су створени објективни услови за оснивање јединствене синдикалне централе и Социјалдемократске партије.

Године 1901. почеле су прве припреме за стварање социјалдемократске странке. Акција је почела са чланком Радована Драговића „Лепа појава“, објављеном 11. августа 1901. у *Старом радничком листу*. У њему се Драговић осврће на минуле штрајкове, који указују на буђење класне свести у радника, и поставља захтев за самостално иступање радничке класе. У том чланку он констатује: „Данас је раднички покрет обухватио скоро све слојеве радничке. По извештајима које смо добили са свих страна Србије, излази: да се српско радништво буди, хоће самостално да живи. Оно се мало по мало али тек стално ослобађа свију политичких веза које су га везивале са буржоаским странкама, и оно ће надамо се, ускоро да се сасвим ослободи утицаја буржоаских партија и повешће самосталну политичку и економску борбу. Оно се једнако разуверава у филантропске сањарије буржоаских странака, оно кида све политичке везе са својим експлоататорима, јер види, да су све буржоаске странке како оне конзервативне, тако и оне назови демократске изневериле своје и онако скучене и назадне програме и постале потпуно неспособне да их остваре.”

Почетком 1902. године (од 4. до 5. јануара) у Београду је одржана једна шири конференција представника радничког покрета, на којој је одлучено да се покрене један нови социјалистички лист за који је раднички покрет имао неопходну потребу. Предлог је био да се обнове *Радничке новине* и оне од јануара настављају своје излажење које је започето 1897. године. До 9. броја у 1902. години, уредник листа је био Коста Јовановић, а онда се ствара редакциони одбор у који су ушли Димитрије Туцовић, Љуба Савић и Триша Кацлеровић, а главни уредник је постао Радован Драговић. Њему су у уређивању листа помагали као чланови редакције Коста Јовановић и Јован Скерлић.⁹⁹

Обнова рада Клуба социјалиста великошколаца и стварање Централног одбора

Јануара 1902. у Београду, на иницијативу Димитрија Туцовића и Трише Кацлеровића, студената права, обновљен је рад Клуба социјалиста великошколаца.¹⁰⁰ Рад Клуба је имао огроман значај за раз-

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ РН 1. I 1903; *Дела Милорада Поповића II*, Београд 1910, 18. — Опширније о томе види: Рафајло Јешић, *Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903—1914, Токови револуције IV*, 7. — Скерлић и Јовановић су почетком 1903. иступили из редакције.

¹⁰⁰ Изјава Д. Туцовића, секретара Београдског радничког друштва (РН 24. I 1903).

вој марксистичке мисли међу студентском омадином. У Клубу су одржавани састанци на којима се дискутовало о развоју социјалистичке мисли, друштвено-политичким кретањима у Србији и у свету уопште. Димитрије Туцовић је активно учествовао у дискусијама које су вођене. Навешћемо речи Димитрија Туцовића са другог састанка Клуба социјалиста великошколаца, који је одржан 12. јануара 1902, где, између осталог, каже:

Идеал социјалистички а ту се подразумевају средства за производњу да опстану општа својина, и на таквој основи да се организује индустрија и сва друштвена зграда, тај идеал створен је у редовима интелеганције. Не велим да се социјализам ствара у кабинетима појединих интелектуалаца где би такво тврђење било неозбиљно, али то је истина да су само интелектуални представници у социјализму били у стању тачније, јасније да одреде у чему се састоји идеал социјализма; да су углавном били ти који су оно осећање тежње и масе најбоље формулисали, које формулисање има да се слаже са самом тенденцијом друштва коју данас показује као и да најбоље одговара захтевима радничким. И развитак науке и развитак историје и целог друштва иде само на то да се стварају бољи погледи на живот, а ко уме да прати тај развитак, ко уме да чита из листова његових не само што он у садашњости каже него што ће у будућности неминовно допети, тај је у стању само да ону општу најглавнију жељу друштва изнесе у својој јавности.¹⁰¹

Године 1902. највећи део снага српског социјалистичког покрета био је ангажован на формирању синдикалних организација.¹⁰²

Како је покрет нарастао, а политичке прилике нису дозвољавале да се створи легална партија, основан је у Београду на једном састанку представника радничких организација и студената између 20. и 25. маја 1902. један илегални политички комитет — Централни одбор покрета, у коме су преко својих делегата биле заступљене све радничке организације, *Радничке новине* и Клуб студената социјалиста на Великој школи.¹⁰³ Централни одбор је био прво тајно политичко руководство класног социјалистичког радничког покрета у Србији, колевка будућег партијског руководства. Задатак Централног одбора био је да усмерава и координира рад радничких друштава, синдиката и штампе и да израђује принципе и тактику класног покрета, да изради јединствен партијски програм и да разради основне организационе принципе на којима ће се заснивати рад будуће партије.

Централним одбором су руководили Радован Драговић и Лука Павићевић, а уз њих су били Коста Јовановић, Љуба Савић, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић. Централни одбор је обједињавао и руководио радом свих синдикалних и културних организација младе радничке класе у периоду од маја 1902, када је био основан, до почетка априла 1903, тј. до државног удара који је краљ Александар извео одмах сутрадан после крвавих мартовских радничко-студентских демонстрација, када је престао са радом.

У Централном одбору су били, као што сам већ напоменуо, представници радничких организација, а поред њих и представник *Радничких новина*, које су касније после Оснивачког конгреса Српске социјалдемократске партије, постале њен централни орган. Али још тада, приликом дискусије о питањима теорије и тактике,

¹⁰¹ Д. Туцовић АИРПС, грађа.

¹⁰² Казивање Т. Кацлеровића аутору 16. III 1964; Исти Мемоари, АИРПС.

¹⁰³ С. Димитријевић, н. д., 71.

дошло је у Централном одбору до размимоилажења и искристали-сале су се две струје: револуционарно-марксистичка, коју су пред-стављали Радован Драговић и Димитрије Туцовић, а стајала је на становиштву стварања самосталне револуционарне радничке партије, и друга — реформистичка, која је полазила од тога да радничка класа Србије није способна да створи своју самосталну партију и да је треба учинити привеском политичког покрета, опозиционо рас-положене буржоазије. Представници ове друге линије били су Јован Скерлић, Љуба Јовчић и др. Посебан став у борби између ових стру-ја заузимао је Драгиша Лапчевић, који је покушао да измири рево-луционаре са опортунистима, али је у тој својој политици увек на-лазио начина да оправда став опортуниста. Димитрије Туцовић и Ра-дован Драговић су се оштро супротставили опортунистима и извоје-вали победу над њима, што је имало велики значај за даљу изградњу партије.

Радован Драговић који је био секретар Централног одбора, оба-вио је веома сложен и тежак посао у стварању организованог рад-ничког покрета чиме је створио основне предуслове за стварање по-литичке странке каква је била Српска социјалдемократска партија. Тај задатак Драговић је уз помоћ Димитрија Туцовића успешно из-вршио јер је поседовао квалитете који су били предуслови да у новоствореним условима обави овако крупне и сложене задатке. Он је говорио „да раднички покрет мора да буде заснован изразито на класној борби радника, јер какав је темељ, таква ће и зграда бити на њему”. Туцовић је говорио у истом смислу, наговештавајући да између радничке класе и буржоазије одмах на почетку треба да се повуче дубока линија раздвајања. При томе он је од почетка знао да није довољно бити само радник, па и припадати редовима орга-низованих радника, већ се требало борити за свесног радника, обра-зованог борца, спремног да истраје у својим убеђењима.¹⁰⁴

Раднички покрет у Србији 1902. и 1903. године до оснивања партије добијао је све јасније класни борбени карактер. Већ тада је била наглашена нужност да раднички покрет истовремено мора во-дити економску и политичку борбу, а вођење политичке борбе не може се замислити без организоване партије. *Радничке новине* су 1902. године писале: „Сваког нашег друга је дужност да ради на при-премању земљишта за стварање Српске социјалдемократске партије која ће у нашем покрету имати претежан утицај. Она ће моћи ин-тензивније, одређеније да ради на политичком јачању српских рад-ника. Код нас су већ створени услови за тај рад и до наших је дру-гова, до њихове живе речи и неуморне агитације да се он у дело спроведе.”¹⁰⁵

Политичка ситуација у Србији 1902. и 1903. године

Мада је од 1900. до 1903. године, као што смо већ напоменули, дошло до извесног ублажавања аутократског режима, и даље се осећала тежња краља Александра да сачува доминантан утицај „гос-подара” у земљи. Огорчено се борио против слободе и штампе, збора и договора. Иако је дозволи тајно гласање, успоставио је Сенат — горњи дом, преко кога ће се остваривати његов утицај. Настојао је, по сваку цену, да онемогући слободу збора и удруживања, без чега се не може ни замислити слободан и нормалан политички живот. У настојањима да преко својих приврженика спроводи своју политику.

¹⁰⁴ Д. Туцовић, *Изабрани списи*, 5.

¹⁰⁵ РН, 4 и 25. V 1902.

режим краља Александра почео је наилазити на отпор. Један такав јавни отпор биле су демонстрације на Великој школи марта 1902. године.

Првих месеци 1902. једно од најактуелнијих питања било је доношење новог Закона о зборовима и удружењима. Приликом расправљања о њему дошло је до размимоилажења између Народне скупштине, у којој је била радикална већина, и Сената, који је био привржен краљу Александру. На седници Сената од 8. марта 1902. констатовано је да предлог овог Закона није прихваћен од Народне скупштине, већ је она послала Сенату своју редакцију Закона. Дошло је до два предлога овог закона, скупштинског и сенатског. Према скупштинском предлогу, то је требало да буде сасвим нови закон, док је Сенат предлагао само извесне измене претходног закона. После доста живе дискусије дошло је до гласања. Том приликом је Сенат, са незнатном већином гласова, прихватио Предлог закона који је поднела Народна скупштина.¹⁰⁶ Краљ Александар, влада и остали противници слободнијег политичког живота нису се могли тим помирити и прихватити такав нов Закон о зборовима и удружењима. Мада је закон у Сенату већ изгласан, поново је стављен на дневни ред седнице од 11. марта 1902. године. Овакав маневар властодржаца изазвао је велико незадовољство међу посланицима. Незнатном већином гласова Скупштина је изгласала нови Закон о зборовима и удружењима. Против овог закона је гласао и сенатор Никола Пашић, наспрот његовој Радикалној странци.¹⁰⁷

Неприхватање новог Закона о зборовима и удружењима од Сената нарочито је погодило раднички покрет. Радницима је и даље онемогућено да слободно раде на организовању своје странке и да јавно манифестују своје тежње и захтеве. Радничком покрету је онемогућено да отворено ступе на политичко поље свога рада. Зато је приликом одбацивања овога закона, на седници Сената од 11. марта 1902. дошло до протеста присутне публике. Како су се сенатске седнице одржавале у свечаној сали Велике школе, међу публиком је било највише студената — социјалиста, који су изразили јавно негодовање против Сената. Дошло је до отвореног сукоба када су студенти Велике школе, предвођени социјалистима, извели демонстрације против Николе Пашића а и против Сената уопште.¹⁰⁸ Овај сукоб се претворио у гучу у којој је више великошколаца било повређено.¹⁰⁹ Отворени напад на великошколце и учешће полиције у њему изазвали су огорчење великошколаца и јавности. У знак протеста великошколци су одржали збор и донели протестну резолуцију, коју је потписао 227 великошколаца, међу којима и социјалисти на челу са Димитријем Туцовићем и Тришом Кацлеровићем.¹¹⁰ Резолуција изражава не само протест студената против недозвољених поступака полиције, већ и њихово незадовољство према тадашњој влади и Сенату због њиховог реакционарног држања.

Централни одбор покрета и великошколаца (образован 1902) је 5. априла (23. марта по старом календару — прим. В. Б.) 1903, дакле,

¹⁰⁶ Деловодник рада Сената краљевине Србије за 1902. Београд 1902, 805—808.

¹⁰⁷ Никола Пашић је то учинио пошто се још 1899. године ставио у службу краљу, који је сада био против таквог једног закона о зборовима и удружењима.

¹⁰⁸ АС, ВШ Ф I. р. 106, 1902.

¹⁰⁹ Т. Кацлеровић, Мемоари, АИРПС.

¹¹⁰ Оригинал резолуције налази се у АС, ВШ ФИ, р. 106 1902. — Текст резолуције који је објавио Триша Кацлеровић (*Мартовске демонстрације и мајски преграт 1903.*, Београд 1950) разликује се нешто од оригинала.

у време апсолутистичке владавине краља Александра организовао и извео у Београду велике демонстрације радника и студената које су у крви угушене. Мартовске радничко-студентске демонстрације покренуле су не само раднике и студенте већ и многе грађане који су били слободарски расположени. Ова акција која се крваво завршила изведена је под непосредним руководством Димитрија Туцовића и Другова.

Влада је после мартовских демонстрација вршила притисак и репресалије на раднике, покушавајући да их дезорганизује, али у томе није успела. И не само да није успела већ је раднички покрет Србије створио свој Раднички савез, као земаљску централу, који је преузео улогу ранијег Централног одбора за све постојеће радничке организације и за све које се буду стварале, а оне су после промена насталих услед мајског преврата (29. маја 1903) „ницале као печурке из влажне земље”, како каже Димитрије Туцовић у једном свом извештају.

Оснивање радничких друштава у унутрашњости земље

До 1903. године раднички покрет се већ толико развио да је, и поред извесних размимоилажења међу социјалистима, одмах после династичког преврата било могуће основати Српску социјалдемократску странку. *Радничке новине* су јануара 1903. године писале: „Радници у Србији су већ повели борбу са својим програмом, својим листовима на својим зборовима, и ради заштите и организовања своје странке.” И даље: „Социјалдемократска радничка странка није никаква усрећитељка народа. Она је странка једне класе, странка поштених и експлоатисаних, којој због њеног класног обележја, не прети опасност да од народне партије постане бирократском, од демократске реакционарном. Она је странка свију радника који се боре за ослобођење своје и свије класе”.¹¹¹

У борби за оснивање социјалистичке странке значајан допринос дала су, поред Београдског радничког друштва, и друга радничка друштва из унутрашњости Србије, која су била неопходна база за оснивање партије. Рад на оснивању тих друштава у унутрашњости одвијао се доста споро до мајског преврата 1903. године. Тек настанком слободнијег политичког живота почела су се чешће јављати радничка друштва.

Од нових друштава најпре је основано Друштво јагодинских радника. Одлука о његовом оснивању донета је на збору од 150 радника 1902. године. Одмах после оснивања друштво је организовало прославу поводом смрти Светозара Марковића, на којој су видно учествовали представници Београдског радничког друштва и групе великошколаца социјалиста. Активност друштва изражавала се преко предавања и зборована, на којима се говорило о класној борби и организовању радника.¹¹² На збору од 6. јула 1903. Друштво је донело одлуку да се учлани у Раднички савез и изабрало делегате за његов конгрес и конгрес ССАП.¹¹³

Главни раднички савези створили су старо Београдско радничко друштво и синдикате. Министарство народне привреде потврдило је

¹¹¹ РН 21. и 24. I 1903.

¹¹² У циљу припреме радника за организовање у синдикат Друштво је организовало предавање „О синдикатима”, које је одржао Таса Петковић, 23. VI 1902 (РН 27. VI 1902).

¹¹³ За делегате су изабрани: Милутин Аранђеловић, Таса Петковић и Драгољуб Николић (РН 11. VII 1903).

19. маја 1903. Правила Главног радничког савеза: задатак му је било здруживање и централизација свих радничких организација у Србији. У Савез су ступали синдикати, задруге за помоћ, радничка друштва, радничке читаонице. Ова централна организација одмах је свуда устала у одбрану радника као њихов колективни представник¹¹⁴, а Министарству привреде поднела је свој Предлог закона о осигурању радника.¹¹⁵

Пиротско радничко друштво основано је 24. априла 1902, када су му и правила потврђена.¹¹⁶ Током маја и јуна организовало је предавања са тематиком радничког покрета.¹¹⁷ На збору од 13. јула 1903. решено је да Пиротско радничко друштво ступи у Раднички савез.¹¹⁸

Оснивање радничких друштава у другим градовима Србије током 1902. године ишло је знатно теже. Подстакнути оснивањем Београдског радничког друштва, шабачки радници су још 1901. године покушавали да оснују друштво, али у томе нису успели ни 1902. године. Оснивачком збору друштва, одржаном јула 1903, присуствовало је око 300 радника. Прихваћена су правила и уписано је 135 чланова. Одлучено је да друштво ступи у Раднички савез, за чији су конгрес изабрана четири делегата. По завршетку збора радници су прошли демонстративно кроз град уз повике „Живела социјална демократија.”¹¹⁹

Слично је било и у Крушевцу и Пожаревцу. Радници су покушали да оснују своја друштва 1902. године, али су оснивачки зборови одржани и правила потврђена тек 13. јула 1903. године. Оба ова друштва ступила су одмах у Раднички савез.

Крајем 1902. године (1. децембра) основано је Радничко друштво у Сопоту.¹²⁰

Рад на оснивању радничких друштава у унутрашњости Србије током 1902. године имао је само делимичних резултата. Поред оснивања радничких друштава у наведеним местима покушано је то исте године и другде, али је власт налазила формалне разлоге да им не потврди правила, тако да су почела да раде тек после преврата. тј. након годину дана.

Прихватањем идеје о оснивању радничких друштава током јуна и јула 1903. у многим местима у унутрашњости земље манифестовала се класна свест и спремност радника на удруживање ради што успешније класне борбе. Организација није спроведена до краја само услед лоших политичких прилика и настојања власти да спречи удруживање радника на таквој основи. Процес стварања целокупне радничке организације улазио је већ у завршну фазу.¹²¹

¹¹⁴ *Рад Првог конгреса Радничког савеза и Социјалдемократске странке*, Београд 1904, 68.

¹¹⁵ АС, МНП-Т. бр. 3352, 1903.

¹¹⁶ РН, 20. VII 1902.

¹¹⁷ Предавања су била: а) О стручним радничким организацијама; б) О економској борби радника и ц) О радничкој солидарности (РН 20. VII 1903).

¹¹⁸ Том приликом изабрана је нова управа са председником Николом Живковићем, који је истовремено био изабран за делегата на конгрес (РН 17. VII 1903).

¹¹⁹ РН 17. VII 1903; П. Јосић, *Раднички покрет у Подрињу, Године Историјског архива у Шацу*, књ. III (1966), 10—15 сепарат.

¹²⁰ На збору је говорио Коста Јовановић, изасланик Београдског радничког друштва (РН 21 XII 1902).

¹²¹ *Радничке новине* од јуна и јула 1903.

У Нишу је Радничко друштво основано 6. јула 1903. и одмах је приступило Радничком савезу. На збору који је тим поводом одржан говорио је, поред осталих, и Триша Кацлеровић. Он је „јасним и убедљивим разлозима показао да се радници немају ни од кога ничему надати, да све што им треба, морају стећи борбом, да им једини спас лежи у чистој радничкој организацији, јер су интереси свих осталих друштвених редова, па и занатлија, супротни њиховим интересима”,¹²²

Дванаестог јула 1903. (29. јуна по старом календару) одржана је прва конференција лесковачких радника. Конференцији је присуствовало око 600 радника, што је изненадило социјалдемократију и запрепастило буржоазију. На конференцији је одлучено да сваки радник прима *Радничке новине* и да се образује радничко друштво. Изабрана је привремена управа и решено да се сазове збор када буду готова правила. У допису привременог одбора стоји да је на тој конференцији уписано више од стотину претплатника на *Радничке новине* и на крају се констатује: „Лесковачки ћифте и зеленаши, скутоноше сваке реакције, бесне од јада што је дат први знак за свету борбу против капитализма и експлоатације радника.”¹²³

Сутрадан, 13. јула, одржан је Оснивачки збор Лесковачког радничког друштва. Њему је присуствовало око хиљаду радника. Том приликом примљена су правила, извршен упис нових чланова и изабран управни одбор од 17 чланова, међу којима су била и три отпуштена фабричка радника. У Лесковачко радничко друштво уписало се 450 радника. Збором је руководио инж. Влада Савић. Он је био један од оснивача Лесковачког радничког друштва; био је и први социјалистички кандидат града Лесковца и делегат лесковачких радника на I конгресу Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске странке, као и члан прве контролне комисије ове партије. На поменутом збору изарани су за секретаре Лесковачког радничког друштва Борђе Стојановић, учитељ, и Душан Цекић, радник. На збору су говорили Драгиша Лапчевић као делегат Радничког савеза и делегат нишке радничке организације Триша Кацлеровић и Александар Цидић.

Крајем јула одржан је велики збор и у Смедеревској Паланци коме су присуствовали изасланици Радничког савеза Драгиша Лапчевић, Радован Драговић и Веља М. Стојановић.

На збору је истакнут захтев „да се што пре приступи организовању радничке партије.”¹²⁴

О потреби оснивања социјалистичке партије говорило се и на збору јагодинских радника (22. јула). Том приликом делегат Радничког савеза Таса Петковић истакао је, између осталог, нужност „да се радници организују у политичку партију и да се под заставом социјалне демократије боре за опште право гласа и испуњавање осталих својих захтева.”¹²⁵

Сличне манифестације и зборови током јуна — јула 1903. године држани су у Ужицу, Крагујевцу, Смедереву, Обреновцу, Чачку и другим градовима Србије, на којима су учествовали најистакнутији социјалисти: Радован Драговић, Драгиша Лапчевић, Триша Кацлеро-

¹²² *Синдикални покрет*, 15. — Каткад је основано „по неколико организација дневно и неколико десетина месечно“ (Исто).

¹²³ РН 20. VII 1903.

¹²⁴ Исто, 4. VII 1903.

¹²⁵ Поред већ наведених основана су радничка друштва у Лазаревцу, Ивањици, Ришњу, Сењском руднику и другде. Сем тога основане су радничке читаонице у Ужицу и Жаркову (РН, јуна—јула 1903).

вић, Љуба Јовчић и други. Међутим, највеће припреме за оснивање партије вршене су на састанцима групе социјалиста почетком јуна у Београду. О томе Триша Кацлеровић, у својим мемоарским белешкама каже: „За оснивање партије били су сви интелектуалци у покрету, како они слева, тако и они здесна, били су зато Коста Јовановић па и Јован Скерлић са којима сам разговарао. За оснивање Партије био је највећи део радничких функционера; незнатан број био је против оснивања Партије те године.“¹²⁶

У *Радничким новинама* (од 27. јуна) објављен је чланак под насловом: „Потреба политичке организације“. На крају чланка се каже: „Да би се српски пролетаријат што успешније борио са нашом буржоазијом, да би се што брже приближавао своме крајњем циљу, потребно је да се политички организује у радничку социјалистичку партију, која би смишљеном и енергичном тактиком, упућивала пролетаријат у целој земљи на подједнак политички рад.“

Оснивање Српске социјалдемократске странке 1903. године

Иницијатива за сазивање оснивачког конгреса партије дали су београдски социјалдемократи, који су „решили да приступе организацији Социјалдемократске странке која ће се, као и свуда у свету, ослањати на радничку класу и заступати њене политичке и економске интересе који су интереси целог радног народа.“¹²⁷

На ком састанку и када је одлучено да се сазове конгрес партије досад још није познато. Али се зна, према казивању Николе Величковића, да је одлуку о одржавању конгреса донела управа Београдског радничког друштва (Величковић је те године био члан управе). Драгиша Лапчевић је 1928. године у *Радничком календару*, који је издала Социјалистичка партија, изнео сећање да је одлука о сазивању конгреса донета на XIX седници управе Београдског радничког друштва. Седницом је руководио Драгиша Лапчевић, а био је присутан и Радован Драговић, који није узимао реч у дискусији јер, наводно није имао права пошто није био члан управе поменутог друштва. Ово тврђење Лапчевић побија Триша Кацлеровић наводећи да Лапчевић нетачно информисе јавност.¹²⁸

За други август (20. јул по старом календару — В. Б.) сазван је Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије на који су позвани „сви они који социјалдемократски мисле и осећају“, јер нису постојале никакве партијске организације које би делегирале своје представнике.

У једном чланку пред конгрес *Радничке новине* су писале: „20. јул (2. август — В. Б.) биће један светао дан у историји српског радничког покрета. Тога дана ће се ударити камен темељац свем будућем раду на снажењу пролетерске класне свести.“ У *Радничким новинама* је 11. јула (по старом календару — В. Б.) 1903. године штампан позив за учешће на Оснивачком конгресу Српске социјалдемократске партије, у коме се каже:

„У тренутку када радни народ Србије стоји пред општинским, окружним и посланичким изборима који прете да још за дуго година осигурају ничим неограничену превласт капиталистичко-ли-

¹²⁶ Т. Кацлеровић, Мемоари АИРПС.

¹²⁷ РН 4. VII 1903. и 20. VII 1903.

¹²⁸ Т. Кацлеровић, Мемоари, АИРПС.

ферантске њифтарије и чиновништва — београдски социјалдемократе решили су да приступе организацији Социјалдемократске странке, која ће се као и свуда у свету ослањати на радничку класу и заступати њене политичке и економске интересе, који су интереси целог радног народа.

У том циљу позивају се овим и сви они који социјалдемократски мисле да узму учешће у овом конгресу, било лично, писмено или преко делегата. Нарочитих позива неће бити.

Конгрес ће се одржати 20. јула у 3 часа по подне са следећим дневним редом:

1. Избор председника и секретара;
2. Читање и дебата програма социјал-демократске странке;
3. Организација партијских удружења и њихов однос према радничким организацијама;
4. Органи странке;
6. Учесће у предстојећим општинским, окружним и посланичким изборима;
7. Избор управе и надзорног одбора странке.¹²⁰

У *Радничким новинама* (20. јула 1903). писало је: „Да би праведна радничка ствар могла бити сигурније заступљена, да би радник у борби све чешће могао бити победилац, он се двојако организује економски и политички. Српски пролетаријат је створио Раднички савез за економску борбу, а 20. јула створиће социјал-демократску партију за политичку борбу, против капиталиста против буржоазије.“¹²⁰

Другог августа (20. јула по старом календару — В. Б.), одржани су у Београду оснивачки конгрес Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза, у чији је састав ушло шест синдикалних савеза па је тако створен јединствен синдикални покрет. Најпре је одржан конгрес Радничког савеза 20. јула пре подне. Раднички савез је био основан када су му 15. маја 1903. године као оснивачи правила потписала по два представника: Савеза металских радника, Савеза грађевинских радника, Удружења трговачких помоћника, Дружине типографских радника, Савеза дрводељских радника и Београдског радничког друштва.¹²¹ С обзиром на ондашње политичке прилике,¹²² правила и стилизација Радничког савеза били су скучени и недовољно прецизирани. Због тога је на конгресу Савеза, одржаном у исто време кад и конгрес Партије, изграђена дефинитивна организација Радничког савеза. Делегати су имали пуномоћја да учествују на оба конгреса. Један пролетаријат, једна његова партија и једна синдикална организација — је већ почетка условило јединство акције и на политичком и на економском плану. Оба ова облика сачињавају једну недељиву класну борбу пролетаријата, која ће га водити до победе социјализма.

¹²⁰ РН 11. VII 1903; као нап. 128.

¹²¹ РН 20. VII 1903; као нап. 128.

¹²¹ РН, 13. VI 1903. — Правила су му потврђена 19 маја 1903. године од стране министра народне привреде, I, бр. 2386, али су оснивачима достављена тек после 29. маја 1903. године.

¹²² По Д. Лапчевићу (*Положај*, 257) Правила нису била потписана до 29. маја 1903. године, већ их је Марко Трифуновић, начелник министарства народне привреде, антидатирао и накнадно дао на потпис бившем министру.

Привремена управа Радничког савеза конституисала се још 9. јуна 1903. године. За председника је изабран Лука Павићевић, за секретара Коста Јовановић, за благајника Стеван Васиљевић, и чланове: Милорад Стефановић, Фрањо Радлер, Васа Николић, Никола Величковић, Мата Павловић, Миодраг Илић, Михајло Голубовић и Стеван Перкић (РН 13. VII 1903).

На Оснивачком конгресу Српске социјалдемократске странке (назив партија је усвојена на VII конгресу 1909) било је присутно око 180 делегата.¹³³ Иначе списак делегата не постоји, он није ушао ни у записник конгреса да би тако остао траг о томе која су све лица била делегати и колики је њихов број. Делегати су представљали синдикалне организације у Београду и сва радничка друштва у земљи. На конгресу су учествовали и појединци с правом делегата, који су се дотле већ афирмисали и били раније познати као социјалистички агитатори. Поред делегата конгресу је присуствовао и већи број гостију из Београда. Конгрес је примио око 150 поздравних телеграма за срећан рад, међу њима и телеграм Централног социјалистичког бироа из Брисела, у име социјалиста свих земаља и свих народности.

Партијском конгресу председавао је Никола Величковић, столарски радник. Секретари конгреса били су Емило Мүжа, професор, и Цанка Драгнева, супруга Косте Јовановића.

Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије (ССРП) требало је да постави партију на научне социјалистичке темеље, да јој да такве принципе и такву организацију која ће раднички покрет водити без колебања и даље успешно развијати. Ова мисао и овакво расположење, према савременицима (Т. Кацлеровић, И. Милкић), осећали су се код конгресних делегата. Јер први пут у Србији се организује радничка партија, а уз то постојало је и убеђење делегата да ће Партија, идеолошки и практично бити чинилац који ће руководити целокупним радничким покретом. Триша Кацлеровић, делегат из Крагујевца, у својим сећањима, између осталог, каже: „Разговарајући са делегатима, имао сам утисак, и не само ја, да је, поред свега значаја који је имао и конгрес Радничког савеза, тежиште мисли и расположења код делегата лежало у томе на какве ће се основе поставити Партија.“¹³⁴

На конгресу Партије главна су питања били Програм и Статут Партије. О Програму и Статуту Партије поднео је реферат Радован Драговић, један од главних иницијатора за сазивање конгреса и оснивање партије и један од првих темељопологача научног социјализма, марксизма у Србији. Његов реферат, између осталог, садржи и ове мисли:

„Свог револуционарног карактера социјална демократија нити сме нити има потребе да се одрекне, јер то је оно што је дели од осталих грађанских партија, које хоће да крпе 'рђаве стране' данашњег друштва, они данашње друштвено уређење сматрају као вечито, као свето, као најбоље, које, као и добри људи, има 'нешто' рђаво, али је у суштини добро. Ми, напротив, мислимо да је данашње друштвено уређење у основи рђаво, и зато тражимо, поред тога што хоћемо да поправимо све што се реформама да поправити, да се сама основа друштвеног уређења промени, да место приватне добе друштвена својина. А то значи бити револуционаран према данашњем друштву, без обзира на који ће се начин сама промена извршити: револуцијом или мирним путем [...]. И даље кад већ тражимо коренити преображај данашњег друштва, ми у програму морамо изнети и објективне услове који раде за нашу ствар. Нүжно је показати да сам развитак води остварењу нашег идеала; нүжно је показати да данас социјализам није само лепа жеља, него на науци потпуно утврђена теорија. Данашње друштво носи у себи клицу пропасти, а ми смо његови гробари и што будемо вреднији и оданији агитацији — гроб ће бити пре готов [...]. У практични део програма не доноси се баш све оно што тражимо,

¹³³ Казивање Т. Кацлеровића аутору 30. IX 1963.

¹³⁴ Т. Кацлеровић, Мемоари, АИРПС.

од свију наших захтева узети су најглавнији и најкарактеристичнији. Али ја ћу то да нагласим да социјалдемократија не тражи само оно што стоји у Програму, него све, ама све, што ће моћ радничке класе у данашњем друштву ојачати и оспособити за извршење њеног идеала — изградњу социјалистичког друштва.¹³⁵

Драговићев реферат о програму био је кратак, али снажан, тј. изврстан, кристално и марксистички изложен и образложен.

Програм Социјалдемократске странке почиње речима:

„Економски развитак буржоаског друштва по природи нужности води пропадању ситног газдинства, које се карактерише тиме што је радник у исто време и сопственик својих средстава за производњу. Овај развитак одваја радника од његових средстава за производњу и претвара га у пролетера без икакве имовине. Средства за производњу постају међутим, монопол сразмерно малог броја капиталистичких великопоседника.

Упоредо са овим монополисањем средстава за производњу иде и потискивање развијеног ситног газдинства — иде развије простих алата у машине и циновско повећање продуктивности човечјег рада. Али све користи овога преображаја монополишу капиталисти и великопоседници. За пролетаријат и средње слојеве који су у пропадању — ситне сопственике по варошима и сељацима — овај преображај значи повећање несигурности њихова опстанка, гомилање беде, притиска, угњетавања, понижавања и глобљења.“¹³⁶

Ово место из Програма, нарочито тврђење да је пропадање ситног газдинства немогуће спречити, подстицало је противнике социјалне демократије на најразличитија тумачења и најмучније испаде. Али утолико је било теже ове мисли оповргнути и доказати да ситна газдинства не пропадају.

Програм који је Српска социјалдемократска странка у целини преузела из Ерфуртског програма немачке социјалдемократије, о суштини капитализма, класној борби пролетаријата и подруштвљавању средстава за производњу ради организовања социјалистичке друштвене производње, усвојен је на оснивачком конгресу партије, заједно са статутом, по пројекту штампаном у 20. броју *Радничких новина*, са местимичним изменама и стилским поправкама. Ерфуртски програм Немачке социјалдемократске партије донет је и усвојен још за живота Фридриха Енгелса, па су готово све социјалдемократске партије у Европи писале свој програм на основу поменутог програма. То је учинила и Српска социјалдемократска странка, јер бољег за пример није могла наћи у оно време.

У Програму Партије, усвојеном на њеном Првом конгресу, записано је: „Српска социјалдемократска партија не бори се, дакле, за нове класне повластице и преимућства, већ за укидање класне владавине па и самих класа и за једнака права и за једнаке дужности свију, без обзира на разлике у полу и пореклу.“

Пројекат Програма, као и Драговићев реферат, духовно су доминирали Конгресом и давали му тон. О Програму у начелу није било много дискусије, говорила су само четири делегата, који су прихватили програм и изразили лепе жеље за будући рад партије. Програм је једногласно усвојен од свих делегата онако како је био предложен.¹³⁷ Ово може да нам послужи као доказ како су учесници

¹³⁵ Први конгрес главног радничког савеза и Српске социјалдемократске странке. 41.

¹³⁶ РН од августа 1903.; АИРПС Стенографске белешке са конгреса.

¹³⁷ АИРПС, Записник са оснивачког конгреса; Казивање Т. Кацелровића аутору 30. IX 1963.

конгреса схватили и колико су осећали свој програм, који је и те како био потребан младој радничкој класи Србије да се организовано бори за остварење социјализма.

Конгрес је одлучио „да у општинским изборима Српска социјал-демократска странка узме учешћа у избору одборника који ће заступати већ објављени општински програм наш; у изборима за окружне одборе узеше се учешће доцније и уколико социјалдемократи као такви могу у окружним скупштинама и окружним одборима заступати програм Српске социјалдемократске странке; у изборима посланичким Српска социјалдемократска странка узеше учешће с а м о с т а л н о, истаћи ће своје посланичке кандидате свуда где има места за истицање без икаквих обзира хоће ли наша листа победити или не. Српска социјалдемократска странка неће ни са којом странком и ни с којом групом истицати заједничке кандидате, нити ће се уопште подавати упливу буржоаских елемената. То треба још одмах и на првом кораку партијског рада сваки члан странке да има у виду.“¹³⁸

За Програм и Статут Партије и за Резолуцију о партијској штампи гласали су и опортунисти-реформисти у радничком покрету. Према савременицима (Кацлеровић, Милкић), они су се тада у овим основним питањима држали коректно и морално. Марксиста који су руководили конгресом имали су одлучан и непоколебљив став, јер је интерес борбе радничке класе захтевао да у тој борби влада јединство како у Партији и у синдикалном покрету, тако и између обе ове организације. Дакле, јединство Партије и синдикалног покрета треба одржавати докле год је то могуће, односно не би било на штету онога што чини темељ јединства и даје снагу класној борби пролетаријата.

Иако су познавали схватања извесних опортуниста (реформиста), марксиста у овом погледу нису били искључиви, а за ову искључивост на Основачком конгресу свакако да није било ни разлога. Приликом избора Главне партијске управе, за првог секретара Партије Конгрес је изабрао опортунисту Косту Јовановића, а за другог секретара Радована Драговића, док су за председнике Партије изабрани Драгиша Лапчевић и Никола Величковић, а за чланове ширег партијског одбора (Партијске комисије): Недељко Кошанин, Владимир Савић, др Михајло Илић, Живојин Шапоњић, Светозар Борђевић, Душан Илић, Милан Стојановић, Милутин Аранђеловић, Милан Констандиновић и за благајника Веља Стојановић.¹³⁹ У кандидационом одбору за састав главне партијске управе био је и Радован Драговић.

Димитрије Туцовић није присуствовао Конгресу, јер се још налазио у Бечу, када се склонио из Београда после мартовских демонстрација. И ако није непосредно учествовао у раду Оснивачког конгреса несумњива је заслуга Димитрија Туцовића што се изборио за примену Марксовог гледишта да се пролетаријат — ако жели да оствари свој циљ — мора организовати у самосталну политичку партију, која ће у свом програму имати идеал — ослобођење радничке класе од експлоатације. Он се вратио у земљу два дана после партијског конгреса. Тада се, према речима Трише Кацлеровића, сагласио што је основана Партија, сагласио се и са личностима које су ушле у Главну партијску управу. Већ 10. августа нашао се у Ужицу, где је радио на истицању партијске листе за Ужички округ, чији је носилац био Драгиша Лапчевић.

¹³⁸ РН 25. VII 1903.

¹³⁹ *Први конгрес главног радничког савеза*, 63.

После конгреса Главна партијска управа изабрала је у Извршни одбор партије као члана опортунисту Јована Скерлића. Главна партијска управа је такође после конгреса изабрала и Редакциони одбор *Радничких новина* у који су ушли Радован Драговић, Драгиша Лапчевић и Веља Стојановић. Избором реформиста у партијску управу и у Редакцију *Радничких новина*, марксисти у почетку нису сагледавали опасност која ће претити марксистичкој чистоти Партије. Захваљујући снажној личности каква је био Радован Драговић, реформисти нису дошли до изражаја и Партија није примила ничег опортунистичко-реформистичког, што је било од великог значаја за њен будући рад.

Радничка партија у Србији настала је после једног дугог периода идеолошких и политичких припрема и борби радничке класе. Са њеним стварањем ударен је здрав темељ целокупној класној борби пролетаријата у Србији; у овој борби Партија је била главни и непосредни руководилац. Први конгрес на коме је основана Српска социјалдемократска партија представља крунисање напора и борбе коју је млада радничка класа у Србији, под руководством Радована Драговића и Димитрија Туцовића, почетком XX века, водила ради остварења свог самосталног политичког, класног и револуционарног покрета. Она је такве темеље положила већ при оснивању Београдског радничког друштва, првих шест синдикалних савеза, Централног одбора (који је обједињавао и руководио радом свих синдикалних, и политичких, и културних организација радничке класе) и Радничког савеза. Млада радничка класа Србије одмах после оснивања Партије ступила је још компактније и организованije у јавни и политички живот.

Покоравајући се одлукама Конгреса и Партијске управе, чланови Социјалдемократске странке у унутрашњости организовали су партијске одборе. Смедеревско радничко друштво одржало је збор десетак дана после Конгреса, на коме је изабрало председника и секретара, прорадило Програм и Статут Српске социјалдемократске странке, уписивало чланове и изабрало Месни одбор за град Смедерево и околину. Истог дана одржан је збор партијског месног одбора, а уједно је извршена и кандидатура за социјалистичког посланика.

Повољној „атмосфери“ за организовање Социјалистичке партије допринеле су и нове политичке прилике, настале насилним обарањем деспотског режима Александра Обреновића и увођењем режима буржоаске парламентарне демократије, чему су, свакако, допринеле и познате мартовске радничко-студентске демонстрације 1903. године.

Али битну компоненту нових услова представља и чињеница да се у језгру српског социјалистичког покрета нашла и нова генерација идеолога, пропагатора и организатора, васпитавана на идејама научног социјализма и марксизма. Ту групу су сачињавали: Радован Драговић, Димитрије Туцовић, Триша Кацлеровић и др. Управо тој генерацији, иначе врло полетној и оданој интересима пролетаријата, пало је у део да рашчисти са разним дотадашњим схватањима и струјањима у радничком покрету — почев од утопијског и еснафског социјализма до малограђанске демократије и радикализма — некад неминовним струјањима у овој средини, али која би тада представљала озбиљно акутно обољење у организму једне модерне, марксистичке радничке партије, и која су, поред осталог, била разлог неуспеха ранијих покушаја да се оснује партија пролетаријата.

Као прво основно обележје оснивачког конгреса Српске социјалдемократске странке јесте то што је она основана као самостална

политичка партија и на начелима најмодернијег програма социјалне демократије, такозваног Ерфуртског програма.

Друго обележје, прокламовано и на партијском и на синдикалном конгресу, представља усвајање начела јединства политичке и економске борбе пролетаријата, односно начела да синдикати не могу бити политички неутралне организације, да су управо партија и синдикати два неразводно повезана вида делатности једног истог револуционарног радничког покрета или, како је то касније истицао Димитрије Туцовић на синдикалном конгресу 1911. године, да „класна организација пролетаријата мора бити јединствена, као што једна радничка класа има један циљ за који се она бори“.

Као и у историји сваког политичког покрета, и у историји српског радничког покрета било је падова и успона. Јер изграђивати револуционарни покрет у једној заостајој, претежно аграрној земљи каква је била Србија и у таквој буржоаској демократији која се јавља после мајског преврата 1903, која је још увек један део свога друштва лишавала и неких основних грађанских начела, значило је само по себи супротстављати се разним реакционарним и конзервативним снагама, и у покрету и ван њега. Млади покрет није имао снаге да одмах после оснивања своје партије (практично и полемички) спроведе у дело многа своја хтења и захтеве, али је одмах на почетку ставио до знања свим да ће бити самосталан и некомпромисан у основним начелима, а политички и идеолошки јединствен.

Ова начела доминирала су и на Оснивачком конгресу Српске социјалдемократске странке 2. августа 1903. године.

Српска социјалдемократска странка, одмах после оснивања, отворено и искрено је пружила подршку македонском народу и његовом мајинденском устанку (2. августа 1903), и доследно се залагала преко штампе и разних зборова, за укидање турске владавине у Македонији и за аутономну Македонију у оквиру балканске федерације.

Српска социјалдемократска странка, је одмах после оснивања (1903), давала преко *Радничких новина* подршку и хрватском народном покрету, а њени вођи Радован Драговић и Димитрије Туцовић истицали су тезу о заједничким интересима и братству српских и хрватских сељака, радника и грађана. Српска социјалдемократска странка ће се и касније залагати за национално ослобођење балканских народа и за стварање независних федерација балканских народа и за тај свој став ће се борити у својим контактима са социјалистима балканских земаља.

Оснивањем Српске социјалдемократске странке свесне социјалистичке снаге почињу водити систематску и организовану борбу за ширење социјалистичких идеја и јачање радничких организација у унутрашњости Србије. Ова агитација је била нарочито видна у предизборној (кампањи) агитацији одмах по оснивању Партије, када њени истакнути представници путују широм Србије, држе зборове и својим ватреним говорима упознају масе са основним циљевима социјалистичког и радничког покрета. Ова врста агитације имала је знатног успеха у одвајању радника од утицаја буржоаских партија (у првом реду Радикалне) и њиховом придобијању за идеје социјализма. *Радничке новине* у броју од 30. јула (12. августа) 1903. године у уводнику под насловом „У изборе“ писале су:

„Конгрес Српске социјалдемократске странке одлучно је: да ступимо у скупштинске изборе потпуно самостално.

Социјална Демократија сада први пут ступа у изборе као самостална странка, с програмом радничким.

Сви чланови странке, сви који социјалдемократски мисле и сећају, имају данас дужност да у изборе ступе, без погледа на то колико ћемо имати посланика. Наша снага није само у броју

посланика; она је још у броју гласова; који падну на наше листе, она је у нашој акцији, она је у нашој вољи да не служимо противничким класама, она је у нашој пробуденој радничкој свести, она је у нашем груписању.

То не треба губити из вида, као што не треба наше другове да обескуражава, ако у неком месту или округу не могу победити, па с тога да не истичу своју социјал-демократску листу. Социјалној Демократији нужно је да се на изборима обележи, а брзо иде време када ће она победивати. Нека она свуда сада истакне листе, нека се за те листе гласа, а њојзи је засад довољно и неколико мандата.

Наши другови треба да схвате своју дужност и да већ отпочну рад на истицање кандидатских листа по већ издатим уштствима.“

Десетог августа 1903. одржан је у Ужицу први окружни социјалистички збор на коме је било више од 1.500 људи. На збору је говорио Драгиша Лапчевић, партијски функционер, који је прво указао на борбу коју је српски народ водио за слободу и политичка права, и нагласио да је политичка слобода само средство помоћу којег треба да се дође до економског ослобођења, чиму служи социјална демократија. Затим је говорио о партијском програму. „Са пуно разумевања и познавања патњи радног народа, развио је он овај програм, да је врло често прекидан са бурним узвицима живео, и то не само од радничке класе, која га је најбоље разумела, јер су и њене патње највеће, већ је од осталих који ту беху присутни...“¹⁴⁰

Димитрије Туцовић са одушевљењем говори о овом предизборном збору у Ужицу: „... а збором смо веома задовољни. Утолико задовољнији што је сва хифтарија покуњила носеве, јер се њене наде о нашем неуспеху разбише о сјајан успех. За Ужице збиља сјајан! [...] Шта значи да један раднички збор у Ужицу посети 200 радника, и то одраслих и најугледнијих. До сада се уписало преко 100 чланова.“¹⁴¹

Влада је заказала изборе за Народну скупштину 21. (8) септембра исте године. Београдски социјалисти су одмах ступили у предизборну акцију и 19. (6) августа одржали су велики збор на Булевару, на коме су кандидована четири члана Партије за београдске посланике. Иако је, због оскудице у времену (политичко организовање радничке класе завршено је 20. јула, односно 2. августа по новом календару) па и поред слабе организације збор је био добро посећен. Обе велике сале хотела „Булевар“ биле су дупке пуне.*

Српска социјалдемократска странка учествовала је у кандидовању и избору народних посланика у целој земљи, у свим градовима и окрузима, потпуно самостално, без икаквих веза ма са којом посланичком групом. „Дужност је наших другова да узму најживљег учешћа у кандидовању посланика. Они имају да држе самостално своје конференције и зборове и да на њима истичу за кандидате само Социјал демократе“, писале су *Радничке новине* у свом уводнику.¹⁴²

Двадесет први (8) септембар, дан када је млада радничка класа Србије изашла први пут у својој историји организовано на биралиште и гласала за представнике своје странке, остаће забележен у њеној историји крупним црвеним словима, јер је тога дана рад-

¹⁴⁰ РН 19. VIII 1903.

¹⁴¹ Д. Туцовић, писма, АИРПС.

* Хотел је био у згради, у улици браће Југовића, у којој се сада налази биоскоп „Балкан“.

¹⁴² РН 18. VII 1903.

ничка класа први пут на изборима за народне посланике огледала своју снагу.

Радничка социјалистичка странка, која је за непуна два месеца свога постојања ушла у изборну борбу са пуно снаге и борбене енергије, свежа и бујна, надахнута идејама марксизма постигла је значајан успех под непосредним руководством Радована Драговића, који је, иако болестан, нашао снаге да узме лично учешће у изборној агитацији и да „својим језгровитим говором“ (који је држао у Алексинцу 1903. године) тако утиче на раднике да су, примичући се говорнику, тако рећи сваку његову реч гутали.¹⁴³

Септембра 1903. Партија је на скупштинским изборима, упркос изборном цензусу и изборним махинацијама добила 2.547 гласова (од 254.734), и то у градовима 1.641 (Београд 641, Крагујевац 283, Лесковац 204, Ниш 197, Пирот 117, Шабац 59, Ваљево 45, Јагодина 33, Ужице 22, Смедерево 18, Чачак и Пожаревац по 11, а у окупацијама 907: у ужичком 619 и ваљевском 228.

Својим изборним успесима у унутрашњости земље Партија је још више учврстила своје позиције. На првим изборима изабран је њен представник у Крагујевцу, др Михајло Илић, лекар. То је први социјалистички посланик изабран од народа код нас. Мало је недостајало да и Лесковац делегира још једног посланика (инж. Владу Савића), јер је ту Партија добила 204 према 449 гласова свих осталих странака.

Године 1903. у Партији је било око 300 чланова, а у синдикатима око 1.800 организованих радника.

Сама та чињеница да је Србија била слабо индустријски развијена и да су масовну базу за стварање Социјалдемократске партије чинили углавном занатски и други радници, који су, просветно и културно били врло заостали, а политички у знатном броју незаинтересовани или везани за буржоаске партије, значила је дугу и смишљену борбу за развијање класне свести и стварање класне политичке организације. За то су, истина у оквиру постојеће „слободе штампе“, *Радничке новине* 1902. и 1903. године врло често писале и о потреби стварања синдиката и самосталне политичке организације и о међусобној повезаности оба облика класне борбе.

На крају, ако изузмемо ових пет-шест година крајем XIX века и прве две године почетком овог века, услова за стварање класне партије у Србији пре тога времена није било. Социјалистичке идеје у Србији постају политички и мисаоно самосталан и одлучујући фактор тек када су добиле у „одељеној радничкој класи своју кичму“, како каже на једном месту Димитрије Туцовић.¹⁴⁴ Њено организовање, почето 1901. стварањем првих синдикалних организација (радничка друштва у Београду, Неготину и другим градовима Србије), а завршено августа 1903, представља изузетан напор и трновит пут не само због тога што је настајала у једној заосталој и индустријски неразвијеној балканској земљи, у којој је владао деспотски режим, већ зато што се и у властитим редовима морала борити од почетка свог политичког организовања (па и пре тога) против заосталости сваке врсте и разних идеолошких, опортунистичких и анархосиндикалистичких схватања и хтења реформиста. Дакле, велику сметњу у раду Партије на буђењу класне свести радника и на њиховој политичкој еманципацији од буржоазије чинили су (што смо већ навели) поједини до тада истакнути чланови покрета, као што су: Ко-

¹⁴³ Исто, 25. VIII 1903.

¹⁴⁴ Д. Туцовић, *Избрани списи*, 179—182.

ста Јовановић, Јован Скерлић, Љуба Јовичић, којима се касније придружи угледни српски социјалист Милорад Поповић, чија се активност од 1901. протирала углавном у Војводини. Ова група у српском радничком покрету стајала је на позицијама реформизма и сматрала да треба створити неklasни раднички покрет, тј. један општи народни покрет који би се постепеним спровођењем социјалних реформи борио за боље друштвено уређење. С обзиром на то да је српски раднички покрет био слабо организован, а режимишка реакција снажна, он неће ни моћи да се одржи. Зато, ако хоће да оствари своје захтеве, треба, по мишљењу Скерлића и његове групе, да сарађује с левим крилом радикалне буржоасије — са самосталним радикалима. Неслагања су се јавила и у питању односа према помешној буржоаској опозицији и синдикатима. Наведена група сматрала је да је Партија сувише слаба да би могла имати свој самостални опозициони став, због чега треба да се прикључи буржоаској опозицији. Ова група, насупрот *Радничким новинама*, покрете свој лист *Свест*.

Оваквом опортунистичком схватању и раду супротставља се бројна марксистичка група, која је хтеда да створи самостални класни раднички покрет у Србији, под руководством Радована Драговића, Димитрија Туповића и Трипке Кацеровића, којима се касније придружио и Душан Поповић. Марксистички су се енергично борили против схватања групе Јовановић — Скерлић, јер су у томе видели једну озбиљну опасност за класни покрет који се тек организовао. Пре свега зато што се у тој групи налазило предначини број одличних познатих и утицајних функционера у радничким организацијама; израслих најчешће из радикалских занатлијских потпорних друштва. Менталитету једног броја занатлија погодовао је програм и опозициони став једне ситнобуржоаске партије, каква је била Самостална радикална странка, па многи нису ни били заинтересовани за стварање посебне радничке партије. Зато се питање класног карактера и става Социјалдемократске странке од њеног оснивања постављало као основно питање у идеолошкој борби између малобројних реформиста и марксиста. Став марксиста изложио је Радован Драговић образлажући Конгресу програм Партије: „... практично друге партије могу имати само програме, којима траже извесне реформе у данашњем друштву, социјална демократија тражи највише политичке и економске реформе у данашњем друштву, али ипак није партија само реформа него и револуција којеним се преображава данашњег буржоаског друштва...”

На Другом конгресу Радничког савеза и Српске социјалдемократске партије, 1904. год. (који је усвајањем измена Статута странке дефинитивно поставио њену унутрашњу организацију, а Раднички савез потврдио социјалистичку опредељеност синдиката и јединства између синдиката и Партије), опозиција је била потпуно потицхена, највише због аутом Димитрија Туповића, који је у својој рефератно-побитно подвукао потребу јединства економске и политичке борбе радничке класе, нужност и међусобну зависност акције на оба поља. Када је антипартијска група „Ново време” приступила разбијању покрета, Драговић и Туповић су повели општу идеолошку и политичку борбу против ове групе и политички су јединствено дирекционали. „Нововремени” су искључени из Партије на предлог партијске комисије децембра 1904. године.¹⁴⁵

Победа марксистичког схватања у овој идеолошкој борби — која се пред Оснивачки конгрес била смирила, а после њега одст

¹⁴⁵ Опширније о опозицији у САП, види: Р. Јешивић, и. н. 3—50.

наставила, значila је постављање чврстих темеља класној пролетерској партији. А класни карактер Српске социјалдемократске партије то је оно што ју је чинило истакнутом марксистичком партијом у II интернационали. Као таква, класна пролетерска организација била је од почетка изграђивања захваљујући, на првом месту, Радовану Драговићу и Димитрију Туцовићу, који су били не само добри познаваоци марксизма него и врло предузимљиви и добри организатори и до краја одани интересима радничке класе. Захваљујући њима, раднички покрет Србије ће почетком овога века после организационог формирања скренути на себе пажњу и добити признање од истакнутих марксиста за свој доследан и принципијелан став по многим питањима за која су његови вођи, а у првом реду Димитрије Туцовић тражили и налазили своја оригинална решења, која су још више обогатила марксистичку теорију и праксу.

Вићентије БОРБЕВИЋ

Zusammenfassung

Vićentije Đorđević

DIE VERSUCHE DER GRÜNDUNG DER SOZIALISTISCHEN PARTEI IN SERBIEN UND DIE GRÜNDUNG DES SERBISCHEN SOZIALDEMOKRATISCHEN PARTEI IN 1903

Die Erscheinung des sozialistischen Gedankens und der sozialistischen Bewegung stellt ein bedeutendes Ereignis in der gesellschaftlichen Entwicklung Serbiens in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts dar. In der Periode seit der Erscheinung von ersten Protagonisten des sozialistischen Gedankens, am Ende der sechziger und zu Anfang der siebziger Jahre, bis zur Gründung der Serbischen sozialdemokratischen Partei im Jahre 1903, entwickelte sich die sozialistische Bewegung in Serbien in drei Grundphasen. In jeder von diesen wurde die Versuche zur Gründung der sozialistischen Partei gemacht. In der Arbeit wurden all diese Versuche, sowie die Ursachen, welche die Gründung der Partei unmöglich machten, umständlich analysiert.

Die entscheidende Phase in der Entwicklung der sozialistischen Bewegung Serbiens fängt um die Mitte der neunziger Jahre des XIX. Jahrhunderts an. Unter etwas günstigeren objektiven Bedingungen, nimmt die sozialistische Bewegung mit der Gründung des Battes *Socijaldemokrata* im Jahre 1895 einen ausgesprochen marxistischen Charakter an. Es werden klassenkämpferische Arbeiterorganisationen (gewerkschaften und Arbeitergesellschaften) gegründet und es werden ernsthafte Vorbereitungen zur Gründung der Partei getroffen. Ende der neunziger Jahre, aber, erstickte das reaktionäre Regime Alexander Obrenović die bestehenden Arbeiterorganisation und die sozialistische Presse.

Seit dem Ende des Jahres 1900, unter etwas günstigeren Verhältnissen, wird die Bewegung erneut. Der Plan der Sozialisten über die Gründung eines Netzes der klassenkämpferischen Arbeiterorganisation, welche die Grundlage für die Begründung einer politischen Arbeiterpartei, beginnt sich zu verwirklichen. In dieser Richtung wurden bedeutende Erfolge im Laufe der Jahre 1901 und 1902 erzielt.

Nach dem Staatsstreich vom 29. mai 1903, als zu einer sichtlichen Demokratisierung des Regimens kam, wandten die serbischen Sozialisten alle Kräfte auf, um ihre dreissigjährige Tätigkeit mit der Begründung der sozialdemokratischen Partei zu krönen. Der Gründungskongress der Partei wurde in Belgrad, am 2. August 1903 abgehalten. Auf dem Kongress wurde auch das Parteiprogramm angenommen, welches nach dem Vorbild des Programms der Deutschen Sozialdemokratischen Partei abgefasst wurde.

Durchdie Gründung der Serbischen Sozialdemokratischen Partei und des Arbeiterverbandes im Jahre 1903 wurde die erste Periode in der Entwicklung der Arbeiterbewegung Serbiens beendet. Es wurde eine einheitliche, klassenkämpferische, marxistisch orientierte Arbeiterbewegung gebildet, die dadurch eine neue, höhere Periode ihrer Entwicklung betrat.